

VU Research Portal

Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave

Bosma, J.E.

2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Bosma, J. E. (2008). *Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave*. Atelier Rksbouwmeester.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpopgave

essay van Koos Bosma

met een advies en annotaties van het
College van Rijksadviseurs

zomer 2008

Inhoud

Advies 5

ESSAY

Een wolk van weemoed 11
Erfgoed als ervaring 11
Post-Belvedere 15

Cultuurvernieuwing en cultuurbehoud 17
Cultuurinjecties 17

Erfgoed en traditie 20
Belvedere en erfgoed 20
Drie definities 20

Beeldvorming naast identiteit 23
Authenticiteit 23
Waarderen en selecteren 25
Beeldcultuur 28
Creatieve stad en erfgoed 29
Identiteit 29

Belvederebeleid, ruimtelijke ordening en ontwerp 33
Cultuurhistorie en cultuurgeschiedenis 33
Erfgoed en ruimtelijke ordening 35
Opdrachtgeverschap 37
Ontwerp en historiserend repertoire 39
Beleid en institutioneel ontwerp 45
Het publieke domein 45

Onderzoek en onderwijs 49
Kennisprojecten 49
Onderzoek 49
Fundamentele kennisontwikkeling 53
Survey 54
Best practices 55
Onderwijs 57

Verankering in het post-Belvederetijdperk 61

Advies van het College van Rijksadviseurs

Inleiding

Na 2009 stopt het Belvederebeleid; een beleid dat de afgelopen tien jaar gericht was op versterking van de rol van cultuurhistorie bij de ruimtelijke (her-)inrichting van Nederland. Het rijk wil zijn stimuleringsprogramma Belvedere echter nog niet helemaal 'kwijt'. Volgens de opdrachtgevers, OCW, VROM, LNV en V&W is blijvende aandacht voor cultuurhistorie noodzakelijk.^A

Voor januari 2009 wordt een visie op hun toekomstige inzet uitgewerkt in een brief over de evaluatie en de toekomst van het Belvederebeleid.

Vooruitlopend daarop worden in de architectuurnota *Een cultuur van ontwerpen. Visie Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp* alle actoren – overheid, opdrachtgever, ontwikkelaar, onderzoeker, ontwerper – opgeroepen om binnen hun eigen taak en mogelijkheden het Belvederegedachtegoed verder inhoud te geven. Een viertal vervolginiciatieven is gericht op het vasthouden ervan in de uitvoeringspraktijk van overheden en de private sector, met name door ondersteuning van kennisontwikkeling en kennisuitwisseling via nieuwe beleidsprogramma's zoals de *Modernisering van de Monumentenzorg*.^B Onderliggend advies, dat het College van Rijksadviseurs (CRA) op verzoek van de ministers van VROM en OCW heeft opgesteld, fungeert als input voor die toekomstvisie^C en dan met name voor de vertaling naar het architectuurbeleid. Gevraagd is "hoe de opgebouwde kennis over het ontwikkelingsgericht inzetten van cultuurhistorie bij ruimtelijke opgaven verder zou kunnen worden verankerd in het architectuurbeleid na 2009".^D

Om zijn advies te onderbouwen gaf het CRA Koos Bosma, hoogleraar architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, een onderzoeksoopdracht die uitmondde in het essay *Het post-Belvedere tijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpopgave* dat in deze publicatie integraal is opgenomen.

- A De ministers van OCW, VROM, LNV en V&W zullen de Tweede Kamer voor 1 januari 2009 informeren over de initiatieven die zij zullen nemen om de doelstellingen van het Belvederebeleid ook na 2009 te laten doorwerken en te verankeren. Het nationaal project Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt voortgezet tot en met 2020.
- B Een cultuur van ontwerpen – Visie Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp, Nota OCW, VROM, WWI, LNV en VenW 8 juli 2008, 12-13.
- C Naast het advies van het CRA zijn ook de evaluaties van OCW, VROM, LNV en VenW uitgevoerd door Royal Haskoning/Groen en partners en van Alterra in opdracht van LNV, alsmede de zogenaamde strategische agendagesprekken en een toekomstverkenning van het projectbureau Belvedere bouwstenen voor de visie.
- D Kabinetsreactie (Algemeen Overleg 31 mei 2007 op de *Visie Architectuurbeleid 2008+* van het CRA).

Het essay van Bosma bevat naar de mening van het CRA een aantal belangrijke constatering en voor de toekomstige visie op Belvedere in relatie tot het architectuurbeleid. Het CRA heeft de adviesaanvraag gezien vanuit zijn specifieke invalshoek: te weten het aansturen en stimuleren van ontwerpend onderzoek en ontwerp; de borging van kwaliteit en het verbeteren van het opdrachtgeverschap van het rijk en eventueel ook, afgeleid daarvan, van de medeoverheden. Het CRA is van mening dat in het post-Belvedere tijdperk de volgende twee noties het meest evident zijn:

1. Cultuurhistorie staat niet op zichzelf maar maakt onlosmakelijk deel uit van de eigentijdse cultuur. Het zoeken naar de optimale verhouding tussen oud en nieuw, tussen behoud en ontwikkeling, vergt van ontwerpers en opdrachtgevers een dynamische kijk op de cultuurhistorische component en een integrale benadering van de opgave. Wanneer het de ruimtelijke herinrichting van Nederland betreft wordt elke ontwerp-opgave met deze gelaagdheid geconfronteerd. Vraag is hoe het Belvederegedachtegoed vast kan worden gehouden, maar dan geëmancipeerd, zonder externe financiële en programmatische ondersteuning. Dit kan alleen als de meerwaarde van die gelaagde benadering, de 'versmelting' van oud en nieuw, publiek geaccepteerd wordt en door betrokken partijen vanzelfsprekend wordt gevonden en als de gewenste integrale aanpak verankerd is in protocollen van voorverkenning en ontwerpend onderzoek.
2. Cultuurhistorie moet een sterke positie krijgen in de diverse plancon-figuraties van de ruimtelijke ordening. Belvedere dient regulier gedachte-goed te zijn in de verschillende fasen van transformatietrajecten:

6

Met betrekking tot beide noties is het college van mening dat het verder veran-keren van het Belvederegedachtegoed niet gerealiseerd kan worden zonder goed doordachte programma's voor de ontwikkeling en overdracht van kennis. In de bijgaande publicatie worden hiervoor enkele suggesties gedaan. Bovendien is het in de overgangperiode tussen nu en de feitelijke beëindiging van het projectbureau Belvedere op 31 december 2009 van belang de expertise van dit bureau intensief te benutten en het in de loop van 2009 voluit te betrek-ken bij programma's van kennisoverdracht.

Deze aanbevelingen raken de speerpunten van het toekomstige architectuur-beleid *Een cultuur van ontwerpen. Visie Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp*, dat vanaf 2009 van kracht wordt: het verankeren van het ontwerp in rijksprojecten en rijksprogramma's ('Ontwerp voorop'); het stimuleren van stedenbouw, het faciliteren van eendrachtig opdrachtgeverschap op regionaal niveau; het bevoor-deren van herbestemming en herontwikkeling van waardevolle gebouwen, complexen en gebieden die hun functie verloren hebben of gaan verliezen.

Het feit dat het rijk in zijn architectuurbeleid als derde speerpunt herbestem-ming en herontwikkeling heeft geformuleerd, getuigt volgens het CRA van een erkenning dat cultuurhistorisch erfgoed een waardevolle bijdrage levert aan het ontwerp en een belangrijk onderdeel is van het nationale architectuurbeleid. Als culturele bijdrage aan het programma Mooi Nederland is de herontwerp-opgave sterk afhankelijk van de gekozen omgangsvorm met bestaande cultuur-historische kwaliteiten binnen het monumentenbeleid.

Het monumentenbeleid behoort niet exclusief tot het erfgoedbeleid. Het is de afgelopen decennia vitale banden aangegaan met andere terreinen, zoals ruimtelijk beleid, architectuurbeleid en economisch beleid.⁵ Offensief en op ontwerp en ontwikkeling georiënteerd monumentenbeleid vraagt om een getrainde cultuuromslag van de erfgoedzorg in Nederland en om een gedegen reflectie op de ontwerp-praktijk binnen de gerealiseerde projecten, waarin cultuurbehoud en cultuurschepping hand in hand gaan.

Wil herbestemming als speerpunt doel treffen, dan moet gedurende de eerst-komende jaren kennisontwikkeling in gelijke mate bij de ontwerper, bij de historicus en bij de erfgoedzorger krachtig worden doorgezet. De heront-wikkeling van ruimtelijke identiteitsdragers in de veertig krachtwijken is het aangewezen voorbeeld van een concreet actieprogramma. Ervaringen met de stadsvernieuwing en de stedelijke vernieuwing leren dat het organiseren van dergelijke buurtgebonden 'actiehaarden' veel impact hebben op de revitalisatie van een heel gebied.

De architectuurnota is bij uitstek de plek om de ambities van Belvedere te ver-ankeren. Aan de verbinding tussen het cultuurbeleid en het ruimtelijk beleid is vanaf de eerste architectuurnota (1991) permanent gewerkt. Belvedere heeft de historische gelaagdheid van het ruimtelijk ontwerp conceptueel en praktisch gepositioneerd. In het *Actieprogramma Ruimte en Cultuur. Architectuur- en Belvederebeleid 2005-2008* is met het verband tussen geschiedenis en ontwerp in ons cultuurlandschap in een aantal praktijkvoorbeelden intensief geëxperi-menteerd. In die voorbeelden wordt er van een ontwikkelingsgerichte cultuur-historische benadering uitgegaan.

In de uitwerking van de *Visie Architectuur en Ruimtelijke Ontwerp* wordt het de kunst cultuurhistorie als onvervreembare betekenisdrager van meet af

⁵ Naar een offensief monumentenbeleid. Notitie van de rijksadviseur voor het cultureel erfgoed, april 2006.

aan te laten meewegen in het planproces en het ontwerp. Alleen zo krijgt cultuurhistorie haar rechtmatige aandeel in cultuurschepping. De toekomstige ontwerpopgave zal steeds meer een transformatieopgave zijn waarbij de cultuurhistorische bagage voorziet in de leeftocht voor de toekomst. De cultuurhistorie levert op deze wijze een bijdrage aan de nieuwe cultuur.

Ter verduidelijking van de twee bovengenoemde noties heeft het CRA het essay "*Het post-Belvedere tijdperk. Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpopgave*" voorzien van enkele annotaties.

Deze zijn steeds geplaatst op de 'lege' linkerpagina. De tekst van Bosma die tot annotatie aanleiding geeft is door een lichtere teksttint gemarkeerd.

De notities van het CRA worden afgewisseld met toegelicht beeldmateriaal dat een dwarsdoorsnede toont van bijna tien jaar Belvederebeleid.

Essay

Koos Bosma

Prof. dr Koos Bosma is hoogleraar Architectuurgeschiedenis en Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Hij is verantwoordelijk voor het onderwijs van de interdisciplinaire Master Erfgoedstudies en is adviseur van het internationale VU-erfgoedonderzoeksinstituut CLUE (Research Institute for the Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment).

Een wolk van weemoed

Erfgoed als ervaring

Bij de herinrichting van stad en land in het laatste decennium is volop aandacht geschonken aan geschiedenis en traditie. In het besef van de risico's en de vergankelijkheid roepen tekst, beeld en materie herinneringen op aan de toenmalige allure en grandeur van Nederland als menselijke creatie. Het lijkt erop dat de zoektocht naar het land van ooit ook als balsem voor onze cultuurpessimistische ziel werkte. Dat pessimisme was niet zelden gestoeld op een negatieve waardering van met name de bouwproductie en de aanleg van infrastructuur in de tweede helft van de twintigste eeuw en belichaamde de rouw over de teloorgang van de vertrouwde keten van lokaal ingekleurde identiteit en bindende groepsculturen die als sociale realiteit herkenbaar waren in de structuur en de vormgeving van nederzetting en landschap. Het werd immers steeds lastiger om landschappen of stadsbeelden te vinden die een glimp boden van een antiek Nederland van vóór 1850.

Het mijmeren over antiek Nederland leidt tot zintuiglijke voorstellingen. We kunnen stilstaan bij de eroderende ruïne als een trage analoge versie van onze eigen onvermijdelijke levensloop. Alle behoud is vergeefs, voorbij is voorbij; ons rest slechts het herdenken. Via boekenkennis, beeldenreeksen, televisieprogramma's, presentaties van kennis van antieke voorwerpen en ruimtelijke verschijnselen werden sensaties en ervaringen gedeeld. Deze wolk van weemoed weerhoudt ons ervan om verleden, heden en toekomst samen te persen tot een panklaar hier en nu, waardoor (historische) afstanden worden afgeschaft en ruïneus Nederland een spektakel wordt. De aanwezigheid van antiek Nederland met het daaraan verbonden sentiment plaatst ons juist op een afstand van het consumptietijdperk.

De ontmanteling van onze vroegere identiteit werd zichtbaar in een steeds gerimpelder gelaat van het Nederlandse landschap. In de verstedelijkingsprocessen komen de netwerken tot stand via de infrastructuur. Dagelijks rouleren vijf miljoen Nederlanders over de (spoor)weg tussen woning en werk. De infrastructuur creëert een eigentijdse ordening en leidt tot plekken en knooppunten voor verdichting en samenballing van activiteiten, concentratiepunten van cultuur, dienstverlening, onderwijs en vermaak, die zodanig zouden moeten zijn ontworpen dat ze een bijzondere belevenis oproepen. Onder, naast en tussen de ruimtelijke verschijningsvorm van een niet bodemgebonden ondernemend Nederland dat zich visueel manifesteert door infrastructuurele doorsnijdingen, bedrijventerreinen, stadsuitbreidingen, agrarische exploitatie en culturele vernieuwing, ligt de ruïne van antiek Nederland.

Tussen antiekiserend en moderniserend Nederland gaapt een kloof. De *Nota Belvedere* (1999) reageerde op een breed maatschappelijk ongenoegen over het 'volraken' van ons land en de eenvormigheid en het identiteitsverlies van ste-

In de eerste architectuurnota uit 1991, *Ruimte voor Architectuur*, wordt bouwbeleid uitdrukkelijk gekoppeld aan cultuurbeleid. In 1995 wordt in de sectornota *Monumenten breed bekeken* monumentenzorg meer gericht op gebiedsontwikkeling en omgevingszorg en na de presentatie van de nota *Belvedere* in 1999 wordt ook een directe relatie gelegd tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening, met als uitgangspunt: behoud door ontwikkeling. "De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen".

Stap voor stap ontwikkelde zich zo de relatie tussen gebiedsontwikkeling en het Belvedere denken tot een duurzame en niet meer weg te denken integratie van het architectuurbeleid, de ontwerpdiscipline en de cultuurhistorie.

De omgang met erfgoed dient dynamisch te zijn. Er is geen sprake van één eenduidige en enig juiste betekenis van erfgoed. Realiteit is dat toe-eigening en herinterpretatie generatie op generatie een eigen dynamiek vertonen. Het cultureel erfgoed is een levend besaad, waaraan elke generatie nieuwe lagen van vitaliteit toevoegt. "Elke generatie neemt de vrijheid om erfgoed van een eigen betekenis te voorzien. De betekenis van cultuurhistorie en erfgoed berust niet op een geijkte en absolute waarde.

Wanneer we accepteren dat de omgang met erfgoed dynamisch behoort te zijn en dat identiteiten muteren, dan is ook de houding in de omgang met het verleden niet die van de verzamelaar die een gesteld geschiedbeeld heeft dat in een vaste collectie past.

Bij een dynamisch beeld van geschiedenis en toekomst past de houding van de ruinman die verzorgt, koestert, wiedt en snoeit, sloop, rooit en sancert, in de wetenschap dat de tuin op deze wijze in een levende traditie wordt ingelijfd.

Maar een dynamische omgang met het erfgoed betekent niet hetzelfde als 'anything goes'. Het vraagt om voortdurende reflectie op zowel de zich ontwikkelende ontwerptraditie als op de evoluerende erfgoedfilosofie.

Ontwerp en geschiedenis zijn conceptuele producten, afhankelijk van tijdgeest en zelfbeeld, onderzoek en opvatting, vakmanschap en expertise, scholing en verbeeldingskracht.

In de uitwerking van de Visie Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp kunnen stimulansen worden opgenomen om reflectie op het handelen en op het resultaat van de beroepsgroepen te stimuleren.

* Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, Den Haag 1999.

** Naar een offensief monumentenbeleid. Notitie van de rijksadviseur voor het cultureel erfgoed, april 2006.

den en landschappen. In de Nota wordt aannemelijk gemaakt dat het bij al deze vormen van terugblikken en blijven van onbehagen niet hoeft te blijven en dat de kloof gedicht kan worden.

Door te herscheppen, recombineren of transformeren kan het antieke een nieuwe plaats in een moderne omgeving krijgen, zo luidde de boodschap. Het is de vraag of de auteurs van de Nota zich voldoende hebben gerealiseerd dat 'het ongenoegen in de samenleving toch diepere wortels [heeft] dan de fysiek-ruimtelijke inrichting van steden en landschappen.' De ruimtelijke orde en de ruimtelijke inrichting van Nederland kunnen geen positief gewaardeerde modernisering ondergaan zonder de sociaal-culturele en mentale factoren daarin te betrekken. De kloof kan alleen worden gedicht door een andere denk- en handelwijze.

Wanneer we Nederland in zijn huidige verschijningsvorm opvatten als een gecompliceerde ruïne, dan is die ruïne tegelijk antiek en modern. Degraderatie, destructie en interventie treffen niet alleen het karkas van objecten en hun omgeving, maar ook de maatschappij als geheel. Een ruïneuze omgeving beïnvloedt ook het gedrag en de mentaliteit van de hedendaagse mens. Een dergelijke opvatting leidt tot een uitspraak als: 'Erfgoed is geen analytisch begrip, zoals geschiedenis, maar een ervaringscategorie.' De steeds snellere openvolging van technische innovaties, effecten van modernisering, beeldenstormen en talloze natuurrampen hebben de ruïneuze steden en landschappen veranderd in een onvervreemdbaar onderdeel van onze veranderlijke kijk op de geschiedenis.³ Door catastrofes verkeert de wereld in een permanente staat van wederopbouw, waarin het oude en het nieuwe 'make overs' krijgen. De discussie over de aard van die 'make overs' is noodzakelijk, want bepalend voor het gelaat van een land.

De zorg voor het antieke Nederland leidde lang een autonoom en veilig bestaan met een eigen antiekiserende ideologie, een specifiek beleidsraamwerk, eigen geldstromen en een eigen institutionele omgeving. Die autonomie en ook de uitsluitende objectgerichtheid staan echter onder druk doordat niet alleen de institutionele omgeving maar ook de inhoudelijke context van de monumentenzorg sterk verandert: het ontwikkelingsgerichte krijgt meer nadruk dan ooit, waarbij we ervoor moeten waken om het object niet uit het oog te verliezen.⁴ Er ontstaan nieuwe mogelijkheden wanneer de erfgoedsector uit de eigen autonome beleidskoker zou stappen, zou profiteren van de kennis en ervaring in andere sectoren en een structurele status zou veroveren in de plannings- en besluitvormingsprocessen van de ruimtelijke ordening. Wil erfgoed in dergelijke processen kunnen blijven voortbestaan, dan is voortdurende toe-eigening en herinterpretatie ervan noodzakelijk. Dat is een scheppende daad. Het her-

1 G. Wallagh, 'Urgentie gezocht. Belvederebeleid te ver verwijderd van alledaagse realiteit', in: R. Brons, J. Rodermond, G. Wallagh (red.), *Ontwerp en geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 18.

2 R. van der Laarse, 'Erfgoed en de contouren van vroeger', in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam 2005, 10.

3 M. Makarius, *Ruins*, Parijs 2004, 9.

4 Ministerie van OCW, *Modernisering Monumentenzorg*, Den Haag 2008, 17.

Sectoraal denken is één van de grootste hinderpalen voor een samenwerking tussen cultuurhistorisch en trans-formerend Nederland. Sectoraal denken leidt er toe dat op projectniveau budgetten geïsoleerd worden ingezet, zonder dat naar combinaties wordt gezocht. De ont-kop-peling van het ruimtelijke-visuele met het sociale en het cul-turele en daarnaast het niet onderkennen van ruimtelijke schaalniveaus kan nadelig uitpakken voor het hedendaagse cultuurlandschap. Transformatieprojecten moeten voor-zien zijn van een interdisciplinaire aanpak en een integrale exploitatieopzet.

Bij de uitwerking van de *Visie Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp* moet de interdepartementale traditie van Belvedere en het ARC worden voortgezet.

inneringspotentieel treedt in werking dankzij de verbeeldingskracht van de hedendaagse erfgoedbeschouwer. Het is natuurlijk een ongewisse stap om de objectgerichte benadering uit te breiden met en in te bedden in een gebiedsge-richte benadering, maar het is een kansrijk perspectief. In de Belvederebena-dering wordt onze omgang met de ruïne aan de orde gesteld en gepoogd om de combinatie van behoud en vernieuwing een structurele plaats te geven in het *ruimtelijk bestel* van ons land. Allianties van overheden, instellingen, onder-nemers en burgers zijn voor het realiseren van zulke combinaties onmisbaar, want zonder probleemeigenaren en opdrachtgevers geen ruimtelijke inrichting en geen openbare ruimte.

Post-Belvedere

In het interdepartementale Belvedereproject (1999) is het beleidsvoornemen verwoord om de 'cultuurhistorie' in de zin van de geschiedenis van het land-schap en de gebouwde omgeving te integreren in het ruimtelijk bestel van Nederland.⁵ Cultuurhistorie wordt niet ingezet om stollingsprocessen op gang te brengen, maar juist losgeweekt van vigerende interpretaties en daardoor geschikt gemaakt voor gedurfde experimenten. Het Belvederebeleid streeft dus naar een cultuuromslag. Beroepsgroepen die op de toekomst gericht zijn, wor-den verzocht terug te kijken en de historici die ambtshalve terugblikken, wor-den gevraagd de toekomst in oenschouw te nemen. Als beide groepen zich over hun vooroordelen heen zetten en hun vizier anders richten, dan kan die cultuuromslag gestalte krijgen, zo is de gedachte.

Dat beleid is bijna tien jaar in uitvoering en de vraag rijst of het inderdaad in de praktijk is ingedaald en hoe het in de toekomst voortzetting kan vinden. Uit de Kabinetsreactie op *Visie Architectuurbeleid 2008+* van het College van Rijksad-viseurs blijkt dat het kabinet niet tot de afloop van het Belvedereprogramma (eind 2008) wil wachten met de beantwoording van de vraag 'hoe de opge-bouwde kennis over het ontwikkelingsgericht inzetten van cultuurhistorie bij ruimtelijke opgaven blijvend kan worden verankerd in het architectuur-, erf-goed- en ruimtelijk beleid en vastgehouden in de uitvoering'. Het kabinet zal 'op basis van voortschrijdend inzicht en anticiperend op de afronding van het Belvedereprogramma, actie ondernemen om het Belvederegedachtegoed en –instrumentarium in te bedden in reguliere structuren (netwerken, instituties) van kennis, beleid en uitvoering.' Aan het slot van de Kabinetsreactie wordt het College van Rijksadviseurs uitgenodigd om 'voorstudies te verrichten voor toekomstig beleid' en samen met de departementen gerichte initiatieven te ontplooiën om het maatschappelijke debat verder te voeren. Brengt Belvedere iets nieuws, zijn de doelen en de middelen secuur omschreven, is er voldoende focus? Heeft Belvedere met een planologisch proces, met het bestemmingsplan en het stads- en landschapsbeeld van doen? Gaat het om het scheppen van een

5 Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, Den Haag 1999.

proces en een structuur of gaat het om de gevel? Gaat het verder dan contextualisme? Is Belvedere bij de avant-garde en bij het ambtelijk apparaat aangeslagen? Is er een aangepaste of nieuwe institutionele omgeving ontstaan? Hoe is de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de gebiedsautoriteit, de terreinbeheerder en de projectleider in gebiedsgerichte projecten? Is er een traject van plan naar uitvoering? Deze vragen zijn van groot belang, maar staan in dit essay niet centraal, want het gaat hier niet om een evaluatie van tien jaar beleid, maar om een voorbeschouwing op het post-Belvederetijdperk. Als we ervan uitgaan dat het Belvederebeleid uiteindelijk geslaagd is wanneer een andere *habitus* en dus een andere *habitat* wordt gerealiseerd, dan is het van groot belang die *habitus* te schragen met een erfgoedfundament. De contouren van zo'n fundament worden hier thematisch geschetst. Hoe gaan we – individueel of als groep – met het verleden om? Wat fascineert ons en hoe actueel is het? Hoe kunnen we die fascinatie in het heden inbouwen? Welke ordeningsconcepten hanteren we bewust of onbewust bij de waardering en betekenisverlening van erfgoed? Hoe consumeren we onze erfgoedfascinatie in concrete toepassingen ('best practices') die ervaring en beleving mogelijk maken? In dit essay staan de combinatiemogelijkheden van antiekiserend en moderniserend Nederland in het post-Belvederetijdperk centraal. Na een duiding van de culturele context passeren we abstract naar concreet de volgende thema's – voorzien van aanbevelingen – de revue:

- cultuurvernieuwing en cultuurbehoud
- erfgoed en traditie
- beeldvorming naast identiteit
- Belvederebeleid, ruimtelijke ordening en ontwerp
- onderzoek en onderwijs
- verankering.

Cultuurvernieuwing en cultuurbehoud

Cultuurinjecties

Na de omvangrijke beleidsaandacht voor milieu, ecologie en stadsvernieuwing in de jaren zeventig en de natuurontwikkeling en stedelijke vernieuwing in de jaren negentig verkeren we al een decennium in een roes van emotiecultuur, culturele vernieuwing en her(be)leving van cultuurhistorie.⁶ Veronderstel dat het antieke Nederland een plaats moet krijgen in processen van culturele vernieuwing, dan biedt de ruïne ons natuurlijk de mogelijkheid tot melancholische overpeinzingen over het oud worden van een fysiek deel van de aardkorst⁷, over de opkomst en ondergang van de menselijke geslachten en culturen, het verleden als een pathetisch knekelhuis.⁸ Het is echter vruchtbaarder wanneer erfgoed een plaats krijgt in plannen voor de toekomst nu zich daar zo veel aanleidingen voor aandienen. In het postindustriële tijdperk maakt menige cultuurvorm als vanzelfsprekend deel uit van de diensteneconomie en duurzaamheidsstrategieën. Dat is pure winst. Het beseft dat cultuurvernieuwing een vliegwieleffect kan hebben op de regionale of nationale beeldvorming, op participatieprocessen, planprocessen en bouwprocessen kan rekenen op grote politieke belangstelling. Culturele vernieuwing krijgt vorm en betekenis in een wisselwerking tussen het bestaande, het mogelijke en het onvoorstelbare. Naast de traditionele cultuurimpulsen zijn er verscheidene relatief nieuwe cultuurinjecties waarneembaar. In hedendaagse marktstrategieën spelen culturele uitstraling, symboliek en esthetiek van gebouwen, plekken en gebieden een voorname rol (ervarings- en belevingswaarde). Dit idee van visuele en *ruimtelijke* kwaliteit staat los van het *sociale* streven naar culturele diversiteit en continuïteit in processen van schaalvergroting en mondialisering (Nederland als culturele regio in Europa). Daarnaast zoeken bestuurders en planners aansluiting op de behoeften die voortkomen uit de verschillende culturele *rollen* die individuen spelen: producent, consument, burger, toerist. Het (bot)vieren van de belevingswereld, de affiniteiten en de smaak van de burger, inclusief zijn nostalgische trekjes gericht op lokale historiciteit, vormen een substantiële bijdrage aan de rechtvaardiging en het draagvlak van onderop. De burger wordt meer dan ooit medecultuurproduct en mede-eigenaar van ruimtelijke proble-

6 In deze tekst wordt een breder cultuurbegrip gehanteerd dan gangbaar is in wat oudere wetenschappelijke literatuur, zoals de definitie van Gans: 'The practices, goods, and ideas broadly classified under the arts used for education and aesthetic and spiritual enlightenment or for entertainment and diversion.' H. Gans, *Popular Culture & High Culture. An analysis and evaluation of taste*, New York 1999, 5.

7 Een van de eerste publicaties over de aarde als ruïne: Thomas Burnett, *Theoria sacra telluricus*, Amsterdam 1680.

8 Georg Simmel, 'Die Ruine', in: Georg Simmel, *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*, Potsdam 1923, 135-143.

Stadhuis Utrecht
Uitbreiding en renovatie
Enric Miralles, Barcelona

Foto: Duccio Malagamba

Het stadhuis Utrecht is exemplarisch voor het werk van de Spaanse architect Enric Miralles en tegelijkertijd is het gebouw vooral van zichzelf gebleven. Miralles heeft de ziel van het gebouw blootgelegd bij de renovatie, gedeeltelijke sloop en uitbreiding van het stadhuis in 1999 en 2000. Het stadhuis dat sinds de Middeleeuwen op de huidige plek is gevestigd, kent een geschiedenis van annexatie van aanliggende panden en stadskastelen, ingrijpende verbouwingen en modieuze verfraaiingen. Miralles heeft deze historische structuur van de – met elkaar verbonden – panden zichtbaar gemaakt door bijvoorbeeld verspringende balkenlagen en oude scheidsmuren weer in het zicht te brengen. In het interieur ontvouwt zich een palet van materialen en stijlen die in de loop der eeuwen zijn toegepast, zoals gietijzeren profielen en dichtgemetselde boogvensters. Moderne stijlelementen van beton, glas, staal en hout vormen de verbinding tussen alle tijdlagen en tussen het oude en nieuwe gedeelte van het stadhuis.

men en oplossingen.⁹ Wil men deze cultuurinjecties recht doen, dan is een verbreding van de ruimtelijke agenda onontkoombaar. De ruimtelijke driesporigheid van de stad – sociale, fysieke en mentale habitat – verspreidt zich tot ver buiten de stad via verstedelijkingsprocessen. Het historisch gegroeide en het naast elkaar bestaan van structuren, ensembles en gebouwen uit verschillende tijdvakken zijn de uitdrukking van deze driesporige processen. In een welvarend land als Nederland zullen deze processen ook de komende tijd hun sporen nalaten. Wanneer het krimpende landbouwareaal, de uitwaaiende verstedelijking, de claim op grond voor waterberging, de grondaankopen om de Ecologische Hoofdstructuur te realiseren, worden gekoppeld aan de erfgoedclaims, dan beklijft het beeld van een complexe transformatie die nog geen einde kent. De culturele lading van deze transformatie moet op een verantwoorde en innovatieve wijze worden gerealiseerd.

9 H. Mommaas, 'Over de culturele dimensie van de ruimte of hoe die te begrijpen en wat daarmee te doen...', in: *VROM, Levende stad. Lagen en dimensies. Pijlers voor netwerkverstedelijking*, Den Haag 2001, 165-166.

Erfgoed en traditie

Belvedere en erfgoed

Erfgoed is een begrip dat op uiteenlopende manieren een verbinding tot stand kan brengen tussen het verleden en de actualiteit. De introductie van het begrip in het Belvederebeleid symboliseert een omslag in het denken over ruimtelijke ordening, verstedelijking, woningmarkt, landschapsbeheer en de rol van overheden, ondernemingen en particulieren. Net zoals vanaf het begin van de jaren negentig nieuwe natuur kon worden gemaakt, kon ook (al of niet met restanten uit het verleden) erfgoed worden geschapen via een 'make over'. 'Het woord *heritage* [erfgoed] wordt heden ten dage wereldwijd met kracht ingezet bij allerlei debatten over veronderstelde identiteiten van heel uiteenlopende groeperingen, variërend van kleine religieuze sektes tot machtige natiestaten. Soms legt het een taboe op aan de dreigende aantasting of relativering van bepaalde categorieën voorwerpen, gebruiken, of overtuigingen. Soms dient het een defensief betoog over de dreigende teloorgang van een cultuur of een subcultuur. Het wordt ingezet bij de, soms agressieve, marketing ten behoeve van cultuurtoerisme naar landen, streken, steden of individuele musea.'¹⁰ De cultuur- en toeristenindustrie speelt op dit sentiment in en simuleert de mogelijkheid van een authentieke culturele ervaring ('staged authenticity') rondom reisdoelen van toeristen of recreanten, aangepast aan hun voorkeuren en geloof, waarbij zij ten dele op zoek zijn naar zichzelf.

Drie definities

Het kapstokbegrip 'cultureel erfgoed' slaat op voorwerpen in musea en archieven, op monumenten, ensembles, landschappen, literatuur, toneel, muziek, film, televisie oftewel 'tastbare voorwerpen en scheppingen of daarvan afgeleide voorstellingen.'¹¹ Deze betekenis van materiële erfenis heeft de laatste kwart eeuw een brede aanhang gekregen.

De tweede invulling van het begrip erfgoed concentreert zich op de geestelijke erfenis 'van een denker of kunstenaar, om bepaalde tradities binnen een familie, een stam, een geloof of om het geheel aan normen, waarden en culturele prestaties van een hele cultuur.'¹² In beide betekenissen heeft het nageslacht de taak zich om deze erfenis te bekommeren. Zodra iets de status van erfstuk wordt toegedicht, hangt hieraan een morele claim: bezorgdheid, verdediging, het doorgeven van de boodschap of een beroep op het geweten. Er heeft zich nog een derde betekenis van erfgoed in het taalgebruik genesteld die zich richt op het (bedreigde, authentieke of uitgevonden) 'immateriële erfgoed', vormen van culturele representatie zoals 'kroningsrituelen, processies,

feesten en andere gebruiken'.¹³ Al langer worden in deze categorie ook taal, religie, zeden en gewoonten en als verbijzonderingen daarvan oude ambachten en folklore ondergebracht. 'In een tijd waarin zelfs het modernisme en de volkswijk erfgoed zijn geworden zal naast de museumboerderij, het molenmuseum en de museumwerf binnenkort (...) ook het Chinese restaurant, de snackbar en het vakantiehuisje een museale status krijgen.'¹⁴ Hoewel de vraag rijst of dit de juiste koers is, willen we niet bedolven raken onder al ons erfgoed, is dit de benadering die momenteel domineert. Leek het Belvederebeleid bij de lancering uitsluitend op materiële zaken te zijn gericht, door voortschrijdend inzicht is in talrijke voorbeeldprojecten ook het immateriële doorgedrongen.

10 F. Grijzenhout, 'Inleiding', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*,

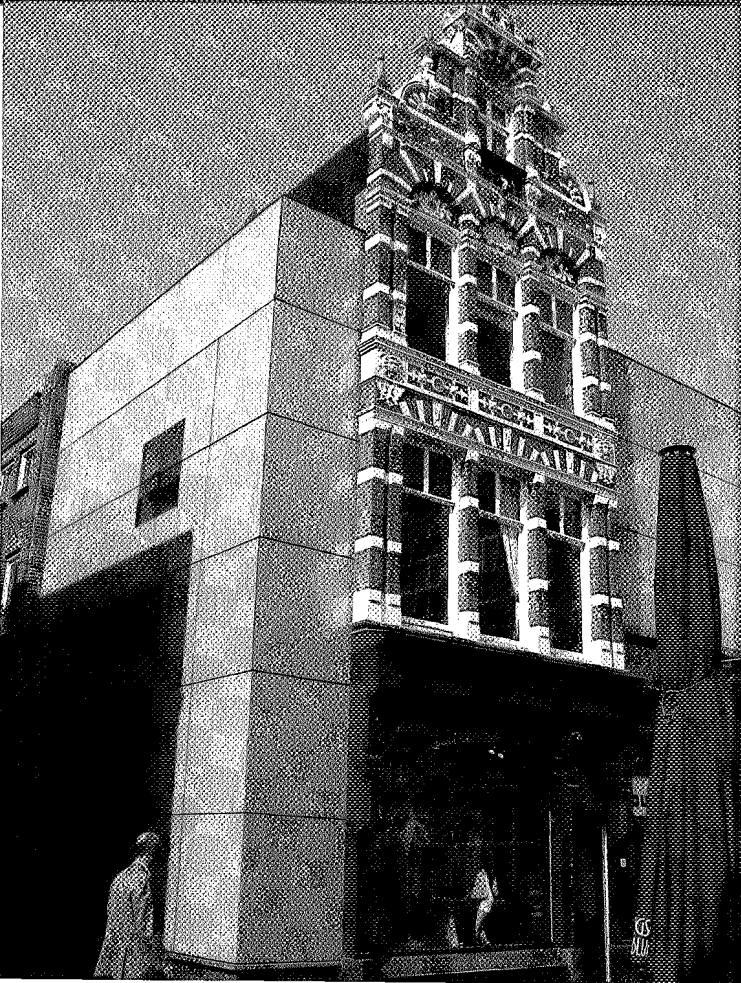
Amsterdam 2007, 15.

11 Grijzenhout, 1.

12 Grijzenhout, 1.

13 Grijzenhout, 2.

14 Van der Laarse, 13.

Haagsche Bluf

Winkelgebied

Interieurarchitect Van der Helm, Groningen (concept) / Van Lamoën & Wurth, Den Haag (uitwerking moderne deel) / Architectenbureau Hienkens, Delft (uitwerking klassieke gevels)

Haagsche Bluf is een modern winkelgebied midden in het centrum van Den Haag. Het geruchtmakende ontwerp leverde Den Haag in de Gids voor Hedendaagse architectuur uit 2004 de kwalificatie op van 'centrum van de retro-architectuur'. Anderen vinden het een passende invulling in een historische omgeving. De falsificatie is volgens hen zo overduidelijk, dat van vals sentiment geen sprake is. In het winkelgebied Haagsche Bluf gaan de winkels schuil achter moderne gevels van vierkante, gematteerde glasplaten, waar met wisselende tussenruimtes historische gevels tegenaan zijn 'geplakt'. De historische façades zijn exacte kopieën van monumentale panden uit Den Haag en Delft en gemaakt van hoogwaardig materiaal.

Foto: Mirjam Kapelle

Beeldvorming naast identiteit

Authenticiteit

Om te begrijpen op welke manieren de kloof tussen antiekiserend en moderniserend Nederland overbrugd kan worden, is het zinnig om te verduidelijken dat een aantal – ooit stevig – bouwstenen van erfgoedbeleid veel elastischer zijn geworden. Het antieke beweegt met de tijd mee.

Het verleden staat ver van ons af en wellicht daarom wordt er zoveel verzameld en tot erfgoed uitgeroepen. Die verzameldrift is niet zonder risico's. 'Al in de vroegste tijd van de openbare verzamelingen werd eraan herinnerd dat het woord „monument“ oorspronkelijk „graftombe“ betekent. Het museum is niet alleen een plaats van herinnering, maar kan ook een plaats van vergetelheid worden. Dit gegeven heeft een algemeen gangbaar schrikbeeld gewekt. Zolang de rust van het vergeten zich tot de kelders van de musea beperkt, is het probleem voornamelijk van belang voor de vakmensen. Maar zodra het begrip erfgoed zich uitbreidt tot gebouwen, stadsgezichten, landschappen, ontstaat het gevaar dat deze hetzelfde lot ondergaan als veel museumschatten en tot een doods vegeteren worden veroordeeld.'¹⁵ Wat voor musea en archieven van toepassing is, geldt ook voor de Nederlandse ruimte als openluchtdepot. Monumenten – een voornaam bestanddeel van dit depot – zijn residuen die beladen zijn met symbolische en esthetische waardigheid. Ze hebben geleden en zijn aangetast door de tijd; dat is te zien aan de ouderdom en het chemisch-mechanisch proces van patinavorming. Ze zijn symptoom van en een pure herinnering aan wat ooit compleet was. Monumenten zijn vaak pittoresk en geven toegang tot de genius loci. Traditionele noties van authenticiteit, die de afgelopen eeuw sturend waren in de theorie en praktijk van de monumentenzorg, zijn de laatste decennia dynamisch geworden. Een monument is iets blijvends en als zodanig buiten de tijd geplaatst, zo dachten we ooit. Maar ondanks die aantrekkelijke gedachte blijft geen enkel origineel van verandering verschoond. Nu lezen we vooral: 'Niets is zo veranderlijk als een monument'.¹⁶ Deze omwenteling in opvatting vraagt om uitleg.

In de wereld van de monumentenzorg deden zich de afgelopen eeuw twee tegengestelde bewegingen voor. De ene werd gevoed vanuit het besef dat het monument(en)restant of de historische structuur onomkeerbaar zou eroderen en dat preventieve conservering de beste aanpak was: bewaren *ter plekke* en een minimale ingreep in de authenticiteit, opdat de culturele bron ook voor toekomstige generaties beschikbaar zou blijven. Het gaat daarbij niet alleen om de authenticiteit van de materiële elementen van de plek, maar ook om de relatie tussen deze elementen in hun fysieke, culturele, omgevings- en landschappelijke contexten. Aan het slot van de twintigste eeuw werd deze benadering

¹⁵ W. Krul, 'Tegen het erfgoed: over vooruitgang en vandalisme', in: F. Grijzenhout (red), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 302.

¹⁶ F. Asselbergs, 'Strategische keuzes voor de toekomst', in: E. Van Bredroede e.a. (red.), *Monumentenzorg. Dynamisch in behoud*, Den Haag 1996, 281.

ingebed in een tamelijk holistische houding tegenover het culturele erfgoed, namelijk de idee van duurzaamheid richting de toekomst en richting het verleden. Dit duurzaamheidsidee maakte deel uit van het landschap dat fysieke, metafysische (inclusief sociale, culturele en artistieke) associaties in zich verenigt.¹⁷ De authentieke cultuurbron wordt geconserveerd in een tijdloos pantser van duurzaamheid. Uitgangspunt is dat overeenstemming bereikt kan worden over de intrinsieke waarde van objecten en dat de authenticiteit kenbaar is, onafhankelijk van de individuele perceptie. In het *Charter van Venetië* (1964), in het *European Charter of Architectural Heritage* (1975) en in de criteria van de Unesco voor de Werelderfgoedlijst (begin jaren tachtig) werd het begrip authenticiteit gebruikt voor fenomenen waarvan de verschijningsvormen staan voor een finaal en getrouw beeld van de historische werkelijkheid, uitgelegd in termen van ontwerp, materialiteit, vakmanschap en omgeving.

Tegenover deze min of meer gestolde authenticiteitsopvattingen stond een op drift geraakte begripsvorming. Dat iedere authenticiteit die gelieerd is aan een historiografie van objecten, ensembles, plekken en gebieden via genetische herinneringslijnen naar een oorsprong leidt, wordt vrij algemeen onderschreven. Maar er past een relativisering bij. Immers authenticiteit is zeker ten dele een *sociale constructie*, waarvan geen enkele beschouwer het complete beeld kan samenstellen. Die sociale constructie resulteert uit onderhandelingen en machtsgrepen, terwijl degenen die deel uitmaken van het 'authenticiteitscomplex' tegelijk door hun omgeving worden gevormd. Authenticiteit is dus per definitie in beweging. Bovendien kunnen uiteenlopende maatschappijvormen ook uiteenlopende authenticiteitsopvattingen koesteren.

Diep in de jaren tachtig kwam een al langer bestaande ondergeschoven traditie van opvattingen over de wederopbouw van gebombardeerde Europese steden bovendien. In die traditie werd het *kopiëren* van monumenten van geschiedenis en cultuur als authentiek beschouwd op grond van patriottistische sentimenten en de emotionele waarde van bouwwerken en stadsdelen. Een voorbode daarvan was de plaatsing van de 'nieuwe' historische binnenstad van Warschau op de Unesco Werelderfgoedlijst in 1980, een binnenstad die een zo letterlijk mogelijke kopie was van de toestand in de dertiende tot de twintigste eeuw.¹⁸ Deze ideologische en politieke benadering kreeg met name in Centraal en Oost-Europa na 1989 actualiteit, toen situaties van vóór het Communistische regime en vernietigingen ten tijde van dat regime hersteld moesten worden door reconstructie, zoals de Frauenkirche in Dresden en de Verlosserskerk in Moskou.

De alternatieve authenticiteitsinvullingen richten zich op immateriële zaken: de patriottistische of religieuze betekenisverlening aan de kopie, de duurzaamheid van het concept of van de spiritualiteit rond plekken. De conceptuele

17 Z. Kobylinski, 'Challenges, conflicts and opportunities: cultural landscapes in Poland after the great socio-economic transformation', in: W. van der Knaap en A. van der Valk (eds.), *Multiple landscapes. Merging past and present*, Wageningen 2006, 49.

18 B. Klain, 'Stadsplanning in Warschau' en 'Warschau 1947. Plan voor de 'Wederopbouw'', in: K. Bosma en H. Hellinga (red.), *De regie van de stad II. Noord-Europese stedenbouw 1900-2000*, Rotterdam 1997, 112-127 en 274-281.

argumentatielijnen rond authenticiteit betreft gebouwen met een korte levenscyclus. Japanse houten tempels bijvoorbeeld moesten elke twintig jaar worden vervangen door een kopie, waarbij 'conservering' werd gecombineerd met de symbolische revitalisering van de schrijn tijdens religieuze ceremonies. De nadruk lag dus niet op de organische materialen, maar op de authenticiteit van het ontwerpconcept en het vakmanschap. Het gaat voorts nog om processen in niet-westerse samenlevingen, waarbij de substantie van het gebouw wordt vervangen, maar de vorm, techniek en functie behouden blijven.¹⁹ Dan is er nog de *spirituele* authenticiteit. De opvatting dat onvervreembare culturele waarden belichaamd kunnen zijn in kenmerken van plekken of landschappen, waarvan de substantie niet authentiek is in de traditionele betekenis van het woord, heeft ook wortel geschoten. In het ICOMOS symposium in San Antonio (1996) viel de nadruk geheel op het culturele en spirituele lading (genius loci) en niet op de materialiteit van erfgoed. Dat kan ertoe leiden dat het behoud van authentieke relicten of plekken ondergeschikt is geworden aan het behoud, versterken of herleven van niet-materiële culturele waarden.

Wanneer we deze interpretaties van het begrip authenticiteit ordenen, dan lopen de startpunten uiteen van:²⁰

- object-gerelateerd: authenticiteit staat voor echte, betrouwbare en onweersproken oorspronkelijkheid;
- individu-gerelateerd: een leefwijze en zelfbeeld, passend bij de eigen oorsprong, die getuigt van de geleefde authenticiteit;
- gemeenschap-gerelateerd: voor (etnische) groepen fungeert authenticiteit als een middel om zich te onderscheiden;
- staatsgemeenschap-gerelateerd: relatie met opbouw van de natie-staat en symbolische uitdrukking van politieke eenheid en rechtvaardiging van overheidssystemen.

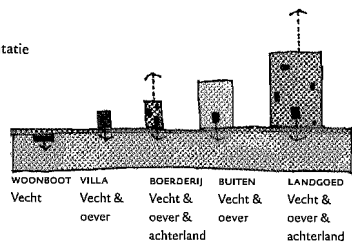
Waarden en selecteren

Wanneer we ons de vraag stellen naar de betekenis van het antieke Nederland in de moderniteit van heden en toekomst, dan moeten we natuurlijk nadenken over de kwestie van de authenticiteit in materiële en immateriële zin. Welke authenticiteit hebben we nog in Nederland en welke willen we nastreven? In welke traditie staan we? We richten ons vizier op het probleem van de historische tijd: de aanleg en de transformatie van Nederland als schepping van mensenhand en de onvermijdelijke speculaties over de wisselwerking tussen cultuur en vandalisme. Nederland heeft bijvoorbeeld een internationale reputatie met een traditie van grote waterwerken. Die werken zijn gerealiseerd door het negeren van bestaande landschappen, culturele en agrarische tradities.

19 Z. Kobylinski, 'Challenges, conflicts and opportunities: cultural landscapes in Poland after the great socio-economic transformation', in: W. van der Knaap en A. van der Valk (eds.), *Multiple landscapes. Merging past and present*, Wageningen 2006, 54.

20 S. Kianicka en M. Buchecker, 'The experience of authenticity in the Swiss Alpine landscape – "outside" and "inside" gazes', in: W. van der Knaap en A. van der Valk (eds.), *Multiple landscapes. Merging past and present*, Wageningen 2006, 116-117.

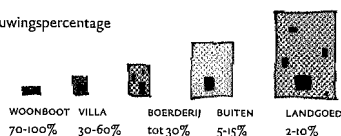
korrel – oriëntatie

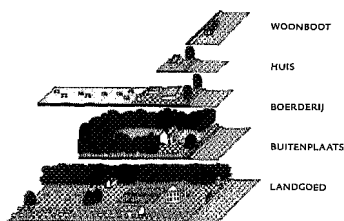
korrel – oeverbreedte

korrel – bebouwingspercentage

korrel – beplanting

Vechtvisie

Ontwikkelingsvisie voor de Vechtstreek
la4sale (Belvedere Bouwen) en Noël van Dooren (Vecht Vademecum)

De Vechtvisie is een initiatief van de Vechtplassencommissie, een particuliere belangenorganisatie. De commissie vroeg de bureaus la4sale en Noël van Dooren beide een antwoord te geven op de vraag op welke manier nieuwe ontwikkelingen in de Vechtstreek op een 'Vechtse' manier ingevuld kunnen worden. Het *Vecht Vademecum* van Noël van Dooren beschrijft een groot aantal beeldbepalende aspecten van de Vechtstreek en geeft aan welke rol deze kunnen spelen in nieuwe ontwikkelingen. De studie *Vechts Bouwen* van la4sale legt de essentie vast van de kenmerkende bebouwing in de Vechtstreek, zoals de per deelgebied veranderende ritmiek van de verschillende soorten bebouwing, de verhouding van verschillende typen bebouwing met hun buitenruimte en de mentaliteit van de streek die tot uitdrukking komt in elkaar overtreffende bouwwerken. De Vechtvisie heeft inmiddels een vertaling gekregen in het structuur- en beeldkwaliteitsplan van een nieuwbouwlocatie bij Maarssen, waar onder meer het nieuwe dorp Op Buuren verrijst. Op Buuren moet de uitstraling krijgen van een organisch ontstaan Vechtdorp, in architectuur, infrastructuur, verkaveling, kleurgebruik, etc. Acht architecten hebben de woningen ontworpen, in sommige straten zelfs om en om, om de benodigde ritmiek te verkrijgen.

Door sloop en ruimtelijke interventies kan de ene traditie de andere vervangen. In iedere beschaving zijn deze tendensen aanwezig. Toch kan een samenleving zich nimmer volledig ontdoen van haar verleden en zal niemand alles willen behouden. De houding tegenover het verleden loopt uiteen van opzettelijke vernielzucht tot nostalgisme ('vroeger' als ideaal). Gewoonlijk moeten de bestaansredenen van erfgoed of instandhouding van historische restanten worden gelegitimeerd. Dat is een prettig vooruitzicht, want omgeven te zijn door die overweldigende hoeveelheid erfgoed kan beklemmend zijn of zelfs als een loden last werken. We hebben geen *morele* plicht om alles te bewaren, we mogen of moeten zelfs kiezen.

Ingrijpen in een plek of een gebied lijkt in beginsel ongecompliceerd. Er is een moderniseringsinitiatief, enthousiaste aanhangers sluiten de rijen, locaties worden aangewezen en inrichtingsplannen opgesteld. Het publiciteitsoffensief wordt in gang gezet. Elke ruimtelijke opgave is een confrontatie met de krachtige geschiedenis van stad en land met territoriale, symbolische, institutionele en functionele dimensies. Reeds voorafgaand aan het initiatief rijst de vraag naar de betekenis van het bestaande en de voorgeschiedenis ervan. Om die betekenis te achterhalen is tenminste een verkenning nodig en uit die verkenning komen de eigenaardigheden en waarden van de locatie en het gebied naar voren. De geselecteerde relictten of fysieke eigenaardigheden, de (spirituele) sfeer, de rituelen, zeden en gewoonten en de verhalen van de plek kunnen een *artistieke* waarde, een *memoriale* waarde (herdenken), een *cultuurhistorische* waarde (religie, volkscultuur), een *politieke* waarde (vrijheid, democratie), een *gebruikswaarde* en een *materiële* waarde (marktprijs) vertegenwoordigen. Met name de cultuurhistorische waarde kan zeer gepolitiseerd en/of omstreden zijn en beïnvloedt daardoor de individuele en collectieve *ervarings-* en *belevingswaarde*.

Stel dat de initiatiefnemers enkele waarden selecteren die niet mogen worden uitgewist en een plaats in het planproces krijgen, dan zijn er concepten denkbaar om het oude en nieuwe te combineren: als autonoom herkenbare enclave (maar met een nieuwe omgeving), als niet herkenbaar of niet af te zonderen element in een modern concept, als een gesublimeerde actualisering van een oude ruimtelijke of patroonmatige opzet (respectievelijk transformatie, herschepping of recombinate), of als losse sporen en dus als historische verwijzingen.

- 21 Krul onderscheidt vandalisme dat wordt gevoed vanuit instinctieve, irrationele en onberekenbare sentimenten, dan wel vanuit een weloverwogen opvatting over het algemeen belang. In het laatste geval wordt geschiedenis als een belemmering voor politieke, artistieke en religieuze modernisering van de maatschappij gezien: avant-garde als alibi. Uitgangspunt van het avant-gardedenken is dat destructie aan constructie voorafgaat. Ook komt vandalisme voor dat zich laat verklaren uit negatieve associaties met erfgoed: standsverschil en elitisme, gevaarlijk werk (mijnbouw), uitbuiting en onderdrukking enzovoorts. W. Krul, 'Tegen het erfgoed: over vooruitgang en vandalisme', in: F. Grijzenhout (red), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 281-282. In oorlogstijd wordt erfgoed vogelvrij, verwaarloosd dan wel met vreugde vernietigd om symbolen van een cultuur, een regime of 'het kwade' uit te roeien. Een kras voorbeeld zijn de culturele bombardementen van de geallieerden op Duitse binnensteden in de periode 1943-1945. Maar de ingrepen kunnen ook heel kleinschalig aanvangen: een bezetter vervangt de straatnaamborden. K. Bosma, *Schoolstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen*, Amsterdam 2006, 143-168.

De combinatie van het materiële en immateriële is een zeer lastige opgave, waarover later meer.

Het gebeurt niet zelden dat de waardering en selectie en de effecten daarvan op een hedendaagse betekenisverlening, evenals het concept en de uitwerking daarvan, op verzet stuit van lokale individuen, groepen of deskundigen, die allerhande cultuurhistorische waarden in het geding brengen. Bijvoorbeeld: infrastructurele plannen hebben gewoonlijk als primair doel om bereikbaarheidsproblemen op te lossen, maar komen moeizaam tot stand omdat georganiseerd verzet daartegen milieueffecten en schade aan stad en land in het geding brengt. Dat kan leiden tot een langdurig (juridisch) erfgoedsteekspel met een onbestemde afloop.

De bovenstaande schets van interventies geeft een vertrouwd patroon weer, maar er speelt meer. Door de verstedelijkingsprocessen, de comfortsprong en de moderne communicatiemiddelen komt juist dit patroon onder vuur te liggen, want in een globaliserende wereld gaan object en beeld nieuwe relaties aan.

Beeldcultuur

In het stedelijk leven en in de netwerkstad speelt *beeldvorming* tegenwoordig een doorslaggevende rol. Het thans dominante wereldbeeld is voor menig een niet het beeld van de wereld, maar de wereld begrepen als beeld, dat wil zeggen dat de beeldcultuur concurreert met andere werkelijkheden. In de beeldcultuur is de visuele voorstelling van een gebouw eerder bepalend voor wat een gebouw is, dan de fysieke aanwezigheid ervan in de omgeving. We kennen de gebouwen dan vanwege hun beeldkarakter, maar niet als objecten in hun context. De participerende mondige burger ziet dergelijke objecten niet per definitie als een statische belichaming van een cultuurtraditie, maar veel eerder als media die identiteit, macht en markt reproduceren en dus verregaande beïnvloeding mogelijk maken. De zelfstandige waarde en de authenticiteit van materiële objecten, ensembles en landschappen hebben weliswaar in de traditionele erfgoedzorg een vaste betekenis, maar worden in mediale bewerkingen niet zelden opgevat als een sociale constructie, die allerlei varianten toelaat en de mens hoogst subjectieve belevingen biedt. Erfgoed (sites, collecties, teksten) komt digitaal ter beschikking en wordt een intermediaal concept. Authenticiteit is dan geen absolute waarde of realiteit, maar heeft verschillende subjectieve betekenissen, afhankelijk van de beschouwer. De plaatselijke gebondenheid van architectuur als beeldelement is verminderd ten gunste van het aura van de icoonfunctie.

Creatieve stad en erfgoed

De cultuurindustrie en creatieve industrie geven, in hun institutionele gedaante en in hun rol van procesdeelnemer in de ruimtelijke ordening, veel aandacht aan beeldvorming. Ondernemers, bedrijven en publieke instellingen zetten hun expertise in om oude en nieuwe cultuuruitingen te verspreiden, te gebruiken en te conserveren. Dankzij hun antenne voor innovaties en behoudsstrategieën veroveren zij een positie in het publieke domein. Beleidsmakers, projectontwikkelaars en investeerders doen al enkele decennia aan 'city marketing', vooral in metropolitane smeltkroezes, waar transportroutes worden verknoot, zetels van hoofdkantoren worden geconcentreerd, het cultuuraanbod veelzijdig is, een vitaal uitgaansleven floreert, de detailhandel bloeit en een bevolking actief is die in leeftijd, etniciteit en cultuur varieert. Zij beïnvloeden het binden en (onder)scheiden van individuen, groepen, regio's en naties. Om in bestuur en beleid draagvlak voor modernisering te kunnen opbouwen, wordt beeldvorming – 'identiteit', 'creatieve stad' – het instrumentele bindmiddel van de politieke ideologie. Architectuur heeft daarbij vooral een icoonfunctie.

In oude stadsdelen en op oude industrieterreinen wordt vaak de cultuurimpuls van de creatieve stad nagestreefd. Trefwoord is niet authenticiteit, maar een antiekiserende sfeer en het architectonische effect van de icoonfunctie. Cruciaal is samenwerking van lokale initiatieven met bedrijven, culturele en onderwijsinstellingen, evenals programmering van evenementen in de publieke ruimte en investeren in het gewenste imago van een gebied als gemengd stedelijk milieu ('branding'). Toegevoegde waarde wordt niet gevonden in productie, maar in technologische ontwikkeling, vormgeving, onderzoek en het genereren van creatieve concepten. Deze 'gentrification' komt niet zomaar tot stand, maar vergt zowel regie en moed om te investeren, als opvattingen over hoe antiek en modern op een slimme wijze kunnen worden gecombineerd.

Identiteit

Het is opvallend hoe dicht de interpretaties van authenticiteit staan bij de invulingen van het containerbegrip identiteit. In het beeldvormingsdiscours wordt gewoonlijk de troefkaart uitgespeeld van 'de' identiteit met een veronderstelde oorsprong en een herkenbare authenticiteit, zonder dat helder is wat de inhoud van dat begrip zou kunnen zijn. Authenticiteit heeft als vlottend en subjectief begrip plaats gemaakt voor of is samengevallen met het begrip identiteit. Een voorbeeld om dit te illustreren. Een populaire interpretatie van authenticiteit richt zich op de drijfveren van individuen die op zoek zijn naar hun eigen authenticiteit en worden geboeid door een verdwaald zijn in het heden of het verlies van zingeving richting de toekomst. De conceptuele en emotionele

Foto: Paul Minkjan

Krimpenerwaard

Landinrichting

DHV, adviesgroep water, natuur en ruimte (onderzoek, concept- en idee-ontwikkeling)

Het agrarische veenweidegebied van de Krimpenerwaard moet plek gaan bieden aan 2.450 hectare nieuwe natuur (EHS). In opdracht van het Zuidhollands Landschap heeft adviesbureau DHV in 2004 een toekomstvisie ontwikkeld voor het gebied. Hiervoor zijn de karakteristieken van het cultuurlandschap in kaart gebracht en gekoppeld aan ruimtelijke opgaven voor natuurontwikkeling, landbouw, waterbeheer en recreatie. In zogeheten inspiratieatelier met deskundigen, belanghebbenden en vrijdenkers zijn concrete ideeën en concepten ontwikkeld voor de inrichtingsopgaven. Zo kan een deel van de nieuwe natuur gerealiseerd worden in nieuwe pest- en geriefbosjes en kan natte natuur ontwikkeld worden in en door verdikking van voormalige boezems. De natuur wordt op die manier niet geïsoleerd ontwikkeld, maar raakt verweven met het huidige landschap. Het uiteindelijke inrichtingsplan dat in 2005 is opgesteld in het zogeheten Veenweidepact ligt in het verlengde van de eerdere toekomstvisie van het Zuidhollands Landschap.

betekenis van deze zoektocht is op ingenieuze wijze belicht door de Belgische schrijver Stefan Hertmans. In zijn boek *Als op de eerste dag* (2001) herinnert de hoofdrolspeler zich een verstild tafereel van de schilder Hondecoeter die zich concentreert op een binnenplaats met struikgewas en huisdieren. Hij zoekt de sleutel van herkenning. Dan bedenkt hij dat het niet om het voorwerp zelf gaat, maar om het beeld. In een volgend stadium stelt hij vast dat het niet om het landschap gaat, maar om het verlangen de vergeten herinnering aan de dreiging en het licht te begrijpen. Tenslotte ontdekt hij dat hij vroeger naar een kopie van het schilderij heeft gekeken. De kopie was in zijn herinnering de volmaakte schepping.²² Dit hyperindividuele voorbeeld van identiteitsmetamorfoses die uit persoonlijke groei voortkomen, laat zich uitbreiden tot vier typen dynamische identiteiten die habitus en habitat verbinden:

1. *Persoonlijke identiteitsvorming* via (virtuele) beleving van stad en land of als een meerduidig proces waarin een individu zijn omringende ruimte interpreteert en daar historische diepte aan verleent. Zijn opvattingen over het verleden en lokale identiteit neigen ertoe de eigen streek als onveranderlijk op te vatten.²³ Zijn culturele identiteit is een constructie, immers de herinneringen waarmee zijn identiteitsbegrip is gevoed, kennen geen datum. In de individuele herinnering functioneert het bewustzijn zodanig dat het een verhaal creëert van de eigen persoon dat sluitend, doorlopend en samenhangend is. Komt er een breuk, dan herschrijft het bewustzijn het verhaal en doet een nieuwe versie zich voor als de oorspronkelijke. De persoonlijke identiteit als geleefde authenticiteit wordt uiteindelijk vooral gevormd door particuliere smaak, individuele ervaringen en betekenisgeving, daarnaast via beïnvloeding door de groepscultuur. We zijn uniek en tegelijk herkenbaar als lid van een culturele groep (deelidentiteit).
2. *Groepsidentiteit* als een onderscheidende leefwijze heeft een interactief karakter dat aan een streek of mentale landschappen verbonden is via cultuur, subcultuur, multiculturaliteit. Identiteit wordt samengesteld uit collectieve eigenaardigheden, gedeelde gedrags- en leefwijzen, collectieve betekenisverlening en een collectief bewustzijn dat gelaagd en meerduidig is. De collectieve betekenisverlening verloopt per tijdsgewricht en per bevolkingsgroep volgens een zekere gezamenlijke culturele logica met waarden als leidende motieven. Nederlanders bijvoorbeeld 'herdenken slachtofferschap, niet heldhaftigheid, wij propageren bij de plechtigheid de waarden *naastenliefde* en *schuld*, niet de waarde *moed*.'²⁴
3. De overtuiging dat in gebouwen, plekken, nederzettingen en landschappen *ruimtelijke identiteit* is vastgelegd, die vergelijkbaar is met een *genetische codering* van een onvervreembare oorsprong. Identiteit fungeert als een ruimtelijk concept dat bestaat uit een verzameling karakteristieken van de plek, het landschap, de nederzetting en ruimtelijke patronen daarin, dan wel ontworpen structuren zoals 'ruimtelijke typologieën'.²⁵ Via traditioneel

22 S. Hertmans, *Als op de eerste dag*, Amsterdam 2001.

23 S. van Schuppen, *Onland en Geestgrond*, Amsterdam 2007, 9.

24 A. Enklaar, *Nederland tussen nut en naastenliefde. Op zoek naar onze cultuur*, Schiedam 2007, 78.

25 Een recent voorbeeld is de prachtige historische analyse van de Veluwe door Hans Renes, *Veluwe beken en sprengen. Een uniek landschap*, Utrecht 2007.

gedrag, bodemgebruik en bouwwijze blijft de identiteit binnen deze limieten loyaal aan zichzelf. Dit is een opvatting die in tal van Belvedereprojecten voorkomt: identiteit wordt opgevat als stabiel en continu en is daardoor een soort streekeigen product dat opgerakeld en vermarkt kan worden. Een onveranderlijke identiteit van een plek of een gebied in de zin van de genius loci ala Norberg-Schulz, die natuurlijke kenmerken van een gebied bepalend acht voor een latent aanwezige identiteit²⁶, is echter nog nooit aangetoond.

4. *Regionale en politieke identiteit*, waarin identificatie met 'het' nationale geheugen en 'de' historische canon een belangrijke rol spelen. Politici tonen zich gecharmeerd van de 'esthetische en intellectuele, memoriale (de historische herinnering), en politieke waarden (vrijheid, gelijkheid, participatie en democratie) die gestalte geven aan het besef van een gedeelde nationale en zo mogelijk ook "Europese cultuur".²⁷ Welke mythologische motoren brengen het vehikel van de nationale identiteitsconstructies in beweging? De natie wordt gewoonlijk tot saamhorigheid gebracht via een lange traditie van ras (in de zin van gemeenschappelijke afstamming en etnische groep), taal, religie, geografie en collectief geheugen. Het aandrijfmechanisme van het canoniseringsproces bedient zich van selectie, fixeren en auratiseren. De nationale canon hoeft niet persé te onttaarden in een passief cultureel geheugen, want wat een plaats heeft verkregen in het functiegeheugen van de maatschappij maakt aanspraken op nieuwe opvoering, expositie, lectuur, duiding, discussie. Via individuele waarneming, beoordeling en toeëigening wordt de canon door de media, culturele en onderwijsinstellingen aan generaties doorgegeven.²⁸ Niettemin lopen zowel een nationale canon als een nationale identiteit het gevaar van misbruik voor legitimatie van de natiestaat, voor symbolische uitdrukking van politieke eenheid en voor fixatie, simplisme en eenduidigheid. Het stereotiepe verhaal van de Nederlandse identiteit is gewoonlijk 'een test van de afwijkingsgraad van de nieuwkomers'.²⁹ Een dergelijke krampachtige uitsluitingsbenadering ontkent culturele ontwikkelingen en veranderingen van de cultuurnatie, juist onder invloed van immigranten en etnische groepen ('cross-overs'). Precies deze uitwisseling en aanpassing van identiteit is al heel lang kenmerkend voor Nederland als natie.

26 C. Norberg-Schulz, *Vom Sinn des Bauens. Die Architektur des Abendlandes von der Antike bis zur Gegenwart*, Milaan en Stuttgart 1979.

27 W. Frijhoff, 'Hemels erfgoed: een reflectie', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 55.

28 A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006, 57.

29 W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007, 26.

Belvederebeleid, ruimtelijke ordening en ontwerp

Cultuurhistorie en cultuurgeschiedenis

Het Belvederebeleid richtte zich aanvankelijk primair op de materiële betekenis van cultuurhistorie en concentreerde zich op de Nederlandse ruimtelijke ordening en de inrichting van ons land. Er bestaat echter een verschil tussen (universitaire) cultuurgeschiedenis zoals door historici wordt bedreven en cultuurhistorie, zoals die via het Belvederebeleid is geïntroduceerd.³⁰ Sinds de jaren zeventig proberen historici zich voor de geschiedenis zelf te interesseren en staat hun noeste arbeid niet ten dienste van religie, nationaliteit, moraliteit of sacrosancte instituties.³¹ Kritische geschiedenis gaat verder dan het collectieve geheugen en zoekt naar alternatieve lijnen om het verleden te (re)construeren. Als gevolg daarvan kregen sociale en materiële geschiedenis, benadeelde of verwaarloosde groepen en individuen bijzondere aandacht. Sinds de jaren tachtig naderen geschiedschrijving en (collectief) geheugen elkaar weer, ook vanwege de opwaardering van herinneringen en mondelinge traditie, juist waar de bronnen verstommen en geen individuele ervaringen documenteren. Herdenken of herleven is het zich gezamenlijk gelijktijdig herinneren, dus als voortleven van anderen met behoud van naam en roem via de herinnering. 'Wat een geslaagde herdenking tot leven brengt is de herinnering, terwijl de gelovigen bij een herleving denken dat de doden, niet in de vorm maar in wezen, tot leven gebracht worden'.³² De primaire impuls daarbij is te herleiden tot een verlangen naar onsterfelijkheid, angst voor uitsterven en totale vergetelheid. Het herdenken is dan te beschouwen als een levensverzekering om de tijd te trotseren. Herdenken gaat gepaard met een lotsverbondenheid door de herinnering aan uitzonderlijke gebeurtenissen. Ook hebben herdenkingen een (soms beladen) boodschap: 'naast dankbaarheid, eerbied en saamhorigheidsgevoelens ook rancune, haat en vooral een stereotypisch vijandbeeld geprolongeerd en in leven gehouden'.³³ Vanuit het perspectief van het geheugen kan de geschiedschrijving in drie opzichten worden aangevuld³⁴: de emotionele dimensie en het individuele beleven; de

30 K. Bosma, 'Vraagtekens bij de nota Belvedere/The Belvedere Report under scrutiny', *Archis*, (1999) 10, 72-74.

31 J.H. Plumb, *The death of the past*, Londen 1969. Frijhoff: 'Cultuurhistorie manifesteert zich [...] vooral in de politiek van cultuurbehoud en cultuurspreiding, musea en tentoonstellingen, cultuurtourisme en educatie, opgravingen en restauraties, stads promotie en landschapsbeheer, e tutti quanti.' Uitvoerder over de ontwikkeling van de cultuurgeschiedenis in Nederland: W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007, 28-36.

32 A. Margalit, *Herinnering. Een ethiek voor vandaag*, Amsterdam 2006, 61.

33 H.W. von der Dunk, *In het huis van de herinnering. Een cultuurhistorische verkenning*, Amsterdam 2007, 202. E. Jonker, 'Historische cultuur in Nederland', in: I. Strouken en A. van der Zeijden (red.), *Het verhaal achter het erfgoed. Regionale geschiedenis en volkskultuur als bindmiddel*, Utrecht 2001, 29-36.

34 A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006, 24.

Cultuurhistorie dient een vaste, vanzelfsprekende plek te krijgen in de planvorming. Dit betekent dat niet alleen ontwerpers de kwaliteit van het verleden respecteren maar dat dit ook wordt onderkend door opdrachtgevers: de gemeenten, de ontwikkelaars en de corporaties. Cultuurhistorie dient een volwaardige plaats in de verschillende planfasen te hebben.

Het actualiseren van bestemmingsplannen, dat bij de introductie van de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening verplicht wordt gesteld, ziet het C.R.A. als een uitgelezen moment om dit in praktijk te brengen.

In het verlengde hiervan ligt op lokaal niveau ook de kans om cultuurhistorie te relateren aan stedenbouw- en architectuurbeleid en aan mogelijke ambities met welstand en beeldkwaliteit. Hierdoor kan meer vooraan in het proces geanticipeerd worden in plaats van een reactieve toets achteraf.

Ervaringen met gecombineerd beleid van welstand en erfgoedzorg bij Regionale Welstands Organisaties of bij erfgoedhuizen en steunpunten zijn succesvol. Samenwerking met lokale en regionale architectuurcentra als platforms voor bewustwording en debat zijn kansrijk als het gaat om het internaliseren van het Belvederedachtgoed.

herdenkingsfunctie; naast een kritische en een heroïsche ook een morele functie van geschiedschrijving. Het behoud van authentieke relikten of plekken lijkt ondergeschikt geworden aan het behoud, versterken of herleven van niet-materiële culturele waarden. Hoewel het verleden niet kan terugkeren, 'noch in wezen noch in vorm'³⁵, kan het wel op commando worden gesuggereerd.

Erfgoed en ruimtelijke ordening

Voor materiële resten van een cultuur is er kans op een 'tweede leven' buiten de oorspronkelijke gebruikcontext. Via de drie interpretaties van het begrip erfgoed (erfgoed als 'make over', erfgoed als verzameling in een depot, immaterieel erfgoed als culturele representatie) kunnen cultuurvernieuwing, cultuurbehoud en traditionele monumentenzorg worden gekoppeld aan ruimtelijke en infrastructurele beleidsvoornemens. Moderniseren en antiekiseren treffen elkaar in één en hetzelfde ontwerpproces. Dat streven is beslist niet nieuw. In de aanpak van en investering in de binnensteden werden sinds 1975 stadsvernieuwing en monumentenzorg gecombineerd. Deze benadering werd in de Nota Belvedere opgerekt en geografisch uitgebreid. Twee soorten kennis, twee waardenstelsels en twee werkvelden met eigen invalshoeken, tradities en brandende kwesties werden in elkaar geschoven en zouden gezamenlijk gaan optrekken in de interdisciplinaire arena van de ruimtelijke ordening. Dat proces verliep om twee redenen niet zonder wrijving. In de erfgoedsector is de perceptie van de eigen visie op erfgoed wezenlijk anders dan van de partijen die gebiedsontwikkeling nastreven en erfgoed een eigentijdse rol willen toedelen. Dat maakt de communicatie niet eenvoudig. Bovendien verkeerde de ruimtelijke ordening sinds 1990 in een overgangsfase van centralisatie naar decentralisatie en van enkelvoudig naar meervoudig opdrachtgeverschap. Deze onzekerheid pakte vooralsnog ongunstig uit voor de cultuurhistorie die aanklopte om een vaste plaats in de planvorming te verwerven.

In de ruimtelijke ordening en meer concreet in de ontwerpopgave heeft het opsporen en inpassen van historische (meer)waarden grote betekenis, aangezien de zoektocht kan leiden tot een beter financieel en maatschappelijk rendement. Een pleidooi voor planningseenheden op regionale schaal is gerechtvaardigd, wanneer men de huidige, volstrekt ondoorzichtige verdeling van bevoegdheden zou kunnen elimineren. De bestuurlijke netwerken, praktijkgemeenschappen en discourses, anonieme procedures, planningstelsels en ruimtelijke calculaties die daarmee zijn verknoot, dienen veel transparanter te worden. Ook bij een meervoudig opdrachtgeverschap – zeker wanneer de regio planningseenheid is – is een duidelijker verdeling van regietaken tussen de verschillende overheden en private ondernemingen en instellingen mogelijk. Een dergelijke inkadering kan gunstig uitpakken voor combinaties tussen antiekiserend en moderniserend Nederland.

Huis de Wiers, Vreeswijk
Restaurant, kantoor en woonhuis
Jaco D. de Visser, Vreeswijk

Palladium Photodesign – Oliver Schuh
Jaco D. de Visser Architecten

Huis de Wiers is een eigentijds landhuis van houtskelet, bekleed met geoxideerde koperen gevel- en dakplaten. Het bouwwerk is opgetrokken bovenop de fundamenteën en het souterrain van de gelijknamige 17de-eeuwse buitenplaats. De contour van het dubbele zadeldak is een verwijzing naar dit verleden. Architect Jaco de Visser was in de jaren negentig als adviseur betrokken bij de herontwikkeling van een industriegebied bij Vreeswijk. In het herontwikkelingsplan was de bouw van een urban villa voorzien als een vrij platte verwijzing naar de voormalige buitenplaats. Met behulp van een amateurarcheoloog vond De Visser de kruisgewelven van het voormalige landhuis terug; gebruikt als fundament voor een fabriekshal. De Visser werd gegrepen door de bewogen geschiedenis van bouw, bloei, verval, sloop en hergebruik van Huis de Wiers en kocht in 2004 zelf het terrein. In samenspraak met de gemeente maakte hij een plan om Huis de Wiers opnieuw op te bouwen volgens het oorspronkelijke silhouet.

We concentreren ons hier op de gebiedsgerichte opgaven in Nederland, gezien dit de onderdelen van de ruimtelijke inrichting zijn, waarin de meeste activiteiten worden ontplooid. Door de uiteenlopende intermediërende rollen van de cultuurhistorie en hun positieve invloed op de maatschappelijke en financiële rendementen zou een zakelijke gebiedsbenadering kunnen worden ontwikkeld met een regio- of lokatiespecifieke dosering van antieke en moderne waarden.

Opdrachtgeverschap

Volgens Meurs, hoogleraar Restauratie aan de TU-Delft, is 'behoud door ontwikkeling' niet het nieuwe van Belvedere, want dat speelde de gehele twintigste eeuw al, maar de nieuwe meervoudige opdrachtssituatie met de particuliere sector als initiatiefnemer. Hij stelt zich de vraag 'hoe cultuurhistorie een plaats in de vaak complexe planprocessen kan verwerven en hoe de markt de meerwaarde van het bestaande verzilvert. (...)'. De potentiële meerwaarde van cultuurhistorie voor de complexe opgaven is tweeledig. Ten eerste kan de historische gelaagdheid projecten verbijzonderen en bijdragen tot ruimtelijke kwaliteit en herkenbaarheid. Ten tweede kan de cultuurhistorische bijzonderheid, de *genius loci*, thema's opleveren, die kunnen fungeren als inspiratiebron en referentiekader voor een gezamenlijke visie op de toekomst.³⁶ De zachte krachten van de culturele habitus, die Belvedere uitdraagt, moeten inwerken op de harde krachten die de habitatmarkt beheersen.

Ook Wallagh, als organisatiedeskundige en planoloog bij tal van Belvedere-projecten betrokken, acht de hypothetische meerwaarde van cultuurbehoud in vernieuwingsprocessen alleen van belang 'wanneer opdrachtgevers concreet zicht hebben op het rendement dat dit oplevert. Sommige opdrachtgevers zullen genoeg nemen met maatschappelijk rendement – wat dat ook mag zijn –, de meeste opdrachtgevers zullen waardevermeerdering toch vooral in financieel-economische termen opvatten.' De kansen voor de cultuurhistorie als breekijzer of – iets zachter – als lokdoos in gecompliceerde planningsprocessen, waarin 'gepolderd' moet worden, schat hij niet hoog in, want 'een dergelijke positie moet de cultuurhistorie dan in het krachtenveld van sterke ruimtelijke sectoren, zoals de woningbouw, de landbouw, verkeer- en vervoerssector of de vastgoedsector wél worden gegund.' Veel effectiever vindt hij de emotionerende rol van cultuurhistorie in de deelname van burgers aan ruimtelijke planprocessen.³⁷

In de afgelopen tien jaar heeft het opdrachtgeverschap een andere inkleuring gekregen: 'Het rijk geschakeerde palet van private opdrachtgevers evolueert naar ondernemingen met een nieuw DNA die zich specialiseren in gebiedsont-

36 P. Meurs, 'Transformatie van de opdrachtssituatie. Herontwikkelen van stedelijke gebieden', in: R. Brons, J. Rodermond en G. Wallagh (red.), *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 29 en 31.

37 G. Wallagh, 'Urgentie gezocht. Belvederebeleid te ver verwijderd van alledaagse realiteit', in: R. Brons, J. Rodermond, G., Wallagh (red.), *Ontwerpen en geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 19-20.

De verbreding van het begrip erfgoed in Belvederebeleid is een interessante. Was het in eerste instantie zo dat de ontwerper vooral oog moest hebben (of krijgen) voor het fysieke erfgoed, al dan niet onder de grond, nu gaat het ook om erfgoed dat niet zichtbaar is.

Voor de identificatie en de verbeelding van deze virtuele cultuurhistorie, die zich ook in de fantasie van het publiek afspeelt, worden soms ook kunstenaars aangetrokken. Binnen het ruimtelijk proces zoeken zij naar de culturele identiteit van de regio. Voorbeelden hiervan zijn Proeftuin Twente, Geest en Grond, Polder Mastenbroek en Toekomst Amstelland.

Interpretaties van ontwerpers op Belvederevraagstukken kunnen zeer uiteenlopen zodat toeschrijving van een identiteit aan een plek meer een persoonlijk creatief construct lijkt dan een herkenbaar voortvloeiend uit een karakteristieke herkomstwaarde. Het begrip inspiratiebron is dan beter op zijn plaats dan herleving van identiteit.

Men kan zich afvragen of bij het ontwerp repertoire tot nog toe wel alle principiële mogelijkheden van de koppeling tussen cultuurhistorie en transformatie zijn benut en wat er voor nodig is om dit repertoire verder uit te bouwen. Uit de ontwerphoek klinkt kritiek door op collega-architecten die ofwel te traditionalistisch te werk gaan, wat gezien wordt als een onvermogen om een karakteristiek eigen antwoord te ontwikkelen op cultuurhistorische bouwtradities, of te contrasterend, wat weer wordt opgevat als het willekeurig opdringen van een locatieveemde vormwil vanuit een misplaatste ontwerptraditie.

Geschiedenis en ontwerp zijn vanouds versmolten. In de opvattingenstrijd over ideologische betekenisgeving is die natuurlijke relatie tussen geschiedenis en ontwerp in de knel gekomen en verkrampd. Ontwerpers zouden zich door tien jaar Belvederepraktijk uitgedaagd kunnen voelen om die geschonden relatie te herstellen.

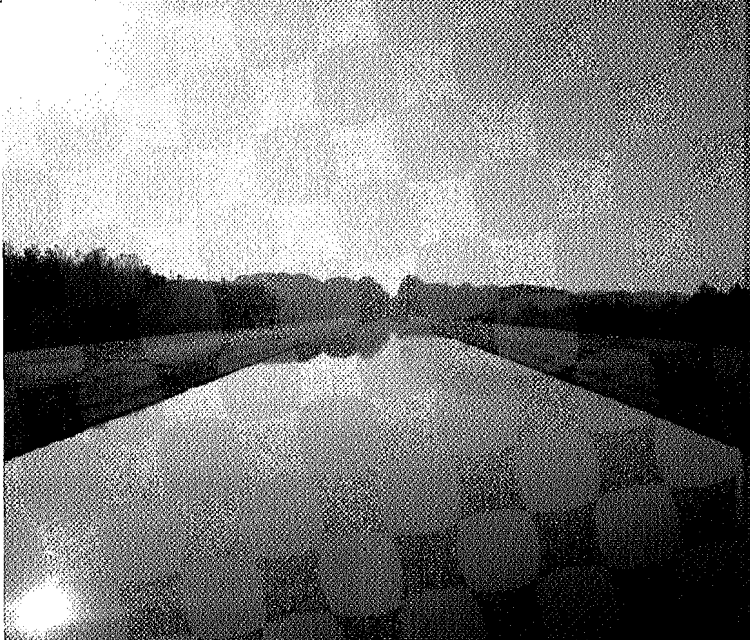
wikkeling, gebouwontwikkeling of gebiedsbeheer.³⁸ In het algemeen kan men stellen, overeenkomstig de vaststellingen van Meurs en Wallagh, dat in de sector rond de projectontwikkelaars de Belvederehabitus niet bij voorbaat steun ondervindt. De sector werkt niet met beleidsnotities of met uitgesproken ideologische missies. Projectontwikkelaars en andere grote investeerders beoordeelen per geval of cultuurhistorie een plaats verdient. Die plaats is niet vanzelfsprekend gereserveerd, maar moet steeds worden bevochten en beargumenteed. Zijn cultuurhistorische elementen eenmaal in het programma opgenomen, dan kan de opdrachtgever die culturele bagage slim in de (financiële) planvorming inpassen, waarbij ook de minder rendabele onderdelen in de exploitatie zijn opgenomen. Dat het hier beslist niet om filantropie gaat in de afweging van marktbelangen (winststreven) en gewenste maatschappelijke waardecreatie blijkt wel uit de volgende uitspraak: 'Geld uitgeven aan cultuurhistorie, dat ligt op het bordje van de overheid.'³⁹ De sector die de bouwprocessen verzorgt, staat op het standpunt dat het niet alleen tot de regietak van de overheid behoort kaders en waarden te formuleren, maar ook om via overheidsinvesteringen cultuurhistorie in de ontwikkelingsprocessen te borgen. Terloops zij hier opgemerkt dat de kosten (inclusief beheerskosten zoals energieverbruik, duurzaamheid en beveiliging) en baten van hergebruikt erfgoed tot op heden niet kunnen worden vastgesteld bij gebrek aan empirisch onderzoek.

Ontwerp en historiserend repertoire

Sinds de eerste Architectuurnota *Ruimte voor Architectuur* (1991) is de verbreding van het architectuurbeleid – bouwen als culturele opgave – gepaard gegaan met een straffe decentralisatie en een toenemend belang van de regionale opgave en van interlokale besluitvorming. Daarnaast is de omgeving waarin architectuur tot stand werd gebracht sterk gewijzigd. De sociaal-culturele component is verzwakt en het bouwen is financieel keihard geworden. Wat kan de rol zijn van de ontwerper en diens bijdragen – de schets, het concept, het ontwerp, het scenario, het imago, het advies, de communicatie – aan de verschillende ruimtelijke schaalniveaus, de opgaven en het gebied? En daaraan gekoppeld de vraag: welke combinatiemogelijkheden van modern en antiek dienen zich in ontwerpvoorstellen aan? Wat betekent Belvedere voor de beroepsethiek van ontwerpers en de omgang met het verleden in het ontwerp- en planproces? In ontwerperskring hoort men vaak de mening dat het (oude) regionale cultuurlandschap in feite niet meer aanwezig is. Daarom wordt de hang naar het oude vooral uitgelegd als een valse romantiek. Er zou slechts te ontwerpen zijn met de scherven van een gefragmenteerde samenleving. Tegelijk realiseren zij zich dat dat oude landschap en die antieke stad een collectief symbolisch kapi-

38 A. Lengkeek, 'Inleiding', in: AIR/Arie Lengkeek, *Stedelijkheid als rendement. Privaat initiatief voor publieke ruimte*, Haarlem/Rotterdam 2007, 14.

39 Projectbureau Belvedere/NEPROM, *Geschiedenis als onderlegger. Voorbeeldenboek projectontwikkeling en cultuurhistorie*, Utrecht 2007, 11.

Museumpark landgoed Oranjewoud

Herinrichting en uitbreiding
Michael van Gessel

Foto: Kim Zwarts

In opdracht van Staatsbosbeheer maakt Michael van Gessel in 2003 een ontwerp voor de herinrichting van landschapspark Oranjewoud bij Heerenveen. Zowel oude als nieuwe waarden vinden er een plek. De Noordelijke tuin van het landgoed geeft hij opnieuw vorm binnen de oorspronkelijke contouren en robuuste stijl uit 1700, maar met een eigentijdse draai. Van Gessel maakt daarbij gebruik van elementen en structuren die nog herinneren aan de barokke tuinaanleg uit die tijd. Bewust kiest hij echter niet voor reconstructie. Daarvoor is het stramien te versleten, zijn de sporen te fragmentarisch. In het verlengde van de noordelijke tuin legt hij bovendien een geheel nieuwe tuin aan, waarmee hij de langgerekte vorm van het landgoed nog eens extra benadrukt. Op de scheidslijn tussen oud en nieuw krijgt museum Belvédère een plek; een eigentijds museum voor landschapsschilderkunst. Het ontwerp voor het park en het museum (naar ontwerp van Eerde Schipper) grijpen hier in elkaar, gekenmerkt door eenvoud en transparantie. Zo loopt bijvoorbeeld het grand canal van de noordelijke tuin door onder het museum naar de daar achtergelegen tuin.

taal en bronnen van collectieve identiteiten zijn. Tussen negeren van het verleden en het canoniseren ervan bestaan talrijke vrijheden voor de ontwerper. Het ontwerp kan een alternatief aandragen voor onze huidige leefomgeving, hetzij door onthouding, hetzij door een interventie die tot het verwijderen van brokken verleiden leidt, hetzij door reconstructie van delen van het verleden. Indien het ontwerp de relatie tussen het lokale en het globale (de plek en de stromen) kan laten zien, dus hoe het gebruik van de zichtbare en onzichtbare stedelijke infrastructuur onze leefomgeving bepaalt, dan moet het ook mogelijk zijn dat de ontwerper de onzichtbare aanwezigheid van het verleden blootlegt, de historische sfeer proeft en in zijn ontwerp verwerkt. Indien hij dat kan, dan ontstaan verrassende relaties tussen fysieke en niet-fysieke dimensies van een plek in de zin van 'cross-overs', overlapping en kruisbestuiving met diversverbanden tussen kunsten, media, infotainment en cultureel erfgoed.⁴⁰ Het onvoorstelbare heeft een voorstelling gekregen.

De directeur van het Stimuleringsfonds voor Architectuur stelt dat het cultiveren van cultuurhistorie de positie van de ontwerpers niet verstevigt: 'Dat is echter wel een voorwaarde voor de gewenste diversiteit. Ontwerpers ervaren juist in toenemende mate de druk tot standaardisatie. Deze wordt afgedwongen door een combinatie van lage budgetten, risicomijdende opdrachtgevers en een toenemende hoeveelheid regelgeving. Het is ook de vraag of de cultuurhistorische instellingen zelf wel toegerust zijn voor hun taak om een bijdrage te leveren aan de toekomst. De principes die de markt beheersen, doordringen immers ook steeds meer de organisaties waarin deze kennis gebundeld is: rationalisering, efficiency en systematisering.'⁴¹ Hier wordt dus een uniformerende werking van moderniserende bouwprocessen in relatie gebracht met naar uniformiteit neigende antiekiserende efgoedinstellingen zonder een toekomstvisie.

Wellicht zijn de compenserende variatiemogelijkheden van architectonische vormexperimenten door externe druk verminderd, maar het kan ook zijn dat variatie als een doel op zich aan populariteit heeft ingeboet. Onderdeel van het streven naar variatie is hergebruik van geënceneerd historiserend repertoire, dat nog niets aan populariteit heeft ingeboet. Vaak vervangt dit repertoire ter plekke verdwenen erfgoed. De gedachte is dat tot succes uitgeroepen historisch erfgoed (zoals de raadselachtige jaren-dertigarchitectuur) in het heden maakbaar is en als authentiek kan worden beleefd.

In de VINEX-operatie (1990-2015) is een manmoedige poging ondernomen om – in een buitensporig welvarend tijdperk – een rijke variatie aan uitbreidingen en attractieve architectuur te realiseren binnen de plankaders die zojuist zijn

⁴⁰ M. Schwarz, 'Institutioneel ontwerpen herzien. Naar nieuwe design-benaderingen voor de netwerksamenleving', in: Rijksadviseur voor het Landschap, atelier Rijksbouwmeester, *Institutioneel ontwerp: relict, revival of revisie*, Den Haag 2006, 24.

⁴¹ J. Rodermond, 'Het organiseren van betekenis. Streven naar culturele diversiteit geïsoleerd van alledaagse praktijk', in: *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 16.

De meerwaarde die cultuurhistorie kan hebben voor het ontwerp wordt vaak in eerste instantie niet onderkend. Een gedegen vooronderzoek, dat meer moet betekenen dan het louter verzamelen van aanwezige informatie mag niet ontbreken in het ontwerpproces. Het voortraject van ruimtelijke ordeningsprocessen vergt in de ogen van het CIRA meer aandacht.

Dit is geheel in lijn met de ambities van het eerste speerpunt uit de *Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp*: het borgen van een vroegtijdige structurele ontwerpinstelling door ontwerpend onderzoek, door het integreren van verschillende belangen en door de verbeelding van een toekomstperspectief.

Juist in die fase kan een ontwerpinstelling helpen om het ambitiedocument aan te scherpen en mogelijke oplossingsrichtingen te identificeren.

De Commissie Snelle Besluitvorming Infrastructuur (de Commissie-Elverding) concludeerde dat een brede verkenningfase wenselijk is waarin bewoners, decentrale overheden en milieuorganisaties eerder en ruimhartig betrokken moeten zijn en waarin sprake is van een gebiedsgerichte benadering.

Binnen deze verkenningfase past ook het onderzoek naar de al of niet fysieke cultuurhistorische context en de aanwezige betekenissen en waarden van cultureel erfgoed. Een pleidooi voor een cultuurhistorie-inclusieve survey is hier op zijn plaats ook al kost het geld.

Bij elke opdracht van de rijksoverheid wordt een vooronderzoek uitgevoerd waarbij ook de cultuurhistorische discipline wordt betrokken. Het rijk zal reus andere opdrachtgevers stimuleren om gebruik te maken van het instrument van het vooronderzoek. De rijksoverheid zou in zijn rol als voorbeeldig opdrachtgever van transformaties in de praktijk moeten uitdragen dat de survey en het daarop aansluitend cultuurhistorie-inclusieve ontwerp een meerwaarde heeft die opweegt tegen deze kosten.

aangeduid. Die variatie werd in uiteenlopende stedenbouwkundige basisconcepten gezocht ten einde gelijkvormigheid te vermijden: klimaatvriendelijkheid, een archeologisch verleden (Leidse Rijn, Rijnsweerd, Passewaaij), herhaling van historische typologieën (Haverleij), retro-architectuur en kunsttoepassingen. Daarnaast werd variatie gerealiseerd door het laten ontwerpen van wijkdelen door architecten met verschillende handschriften en door het variëren in straatbeelden. De variatie-orgie in de herbouwde vuurwerkwijk Roombeek in Enschede spant de kroon.

Voor ontwerpers werd het streven naar afwisseling aanvankelijk vooral gemotiveerd vanuit het verlangen naar variatie in het vormenrepertoire en aandacht voor contextuele gegevens. Vervolgens werd de culturele en politieke correcte troefkaart gespeeld van de identificatie van specifieke bevolkingsgroepen met specifieke plaatsen. Gevoegd bij de commerciële druk om onderscheidende producten op de markt te brengen, kwam de ontwerper in troebel water terecht.⁴² Door verplicht gebruik van traditionalisme als representatie van politiek-ideologische en commerciële waarden kan de ontwerper verworden tot decorateur, tenzij hij een ontsnappingsroute vindt door het creatieve gebruik van concepten die weer ruimte bieden om oud en nieuw als cultuurhistorische representatie te combineren.

Onlangs de soms moeizame relatie tussen politieke, commerciële en cultuurhistorische waarden blijft regiospecifiek bouwen een groeiende markt voor architecten. Probleem is dat het 'Belvederediscours' van menig ontwerper nogal mechanisch oogt. Gesuggereerd wordt dat historisch gegroeide identiteiten zouden zijn gebaseerd op lokale of regionale essenties en dat daarop zou kunnen worden voortgebouwd. Daar tegenover kan men stellen dat identiteitsvorming juist te maken heeft met het zich toeëigenen van geïmporteerde cultuur en dat, historisch gezien, groepen en individuen de tradities steeds kritisch hebben bewerkt.⁴³ Ruimtelijke identiteit bestaat niet op zichzelf, maar wordt bepaald door ideeën, interpretaties in een interactief proces.⁴⁴ Om de mentale betekenis van een plek in het ruimtelijk transformatieproces te betrekken, zal de aangetroffen of na te streven identiteit met al zijn verschillende betekenissen ontleed, geduid, geprogrammeerd, ontworpen en beheerd moeten worden (zie het hoofdstuk 'Beeld naast identiteit'). Voor dergelijk onderzoek dient tijd en geld te worden vrijgemaakt.

42 J. Molenaar, 'Heimwee en Heimat. Regio-specifiek bouwen', *Archis* (2004) 5, 38-40.

43 R. Hergreen, 'Eenduidige cultuurhistorie ontkent dynamiek. Pleidooi voor de ongevulde ruimte', in: R. Brons, J. Rodermond en G. Wallagh (red.), *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 59. Zie ook: R. Hergreen, *De 8e transformatie*, Wageningen 2002.

44 C. Hague en P. Jenkins (eds.), *Place identity, planning and participation*, Londen 2005, 6 vv.

De meerwaarde die cultuurhistorie kan hebben voor het ontwerp wordt vaak in eerste instantie niet onderkend. Een gedegen vooronderzoek, dat meer moet betekenen dan het louter verzamelen van aanwezige informatie mag niet ontbreken in het ontwerpproces. Het voortraject van ruimtelijke ordeningsprocessen vergt in de ogen van het CRA meer aandacht.

Dit is geheel in lijn met de ambities van het eerste speerpunt uit de *Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp*; het borgen van een vroegtijdse structurele ontwerpinstelling door ontwerpend onderzoek, door het integreren van verschillende belangen en door de verbeelding van een toekomstperspectief.

Juist in die fase kan een ontwerpinstelling helpen om het ambitiedocument aan te scherpen en mogelijke oplossingsrichtingen te identificeren.

De Commissie Snelle Besluitvorming Infrastructuur (de Commissie-Elverding) concludeerde dat een brede verkenningfase wenselijk is waarin bewoners, decentrale overheden en milieuorganisaties eerder en ruïnhartig betrokken moeten zijn en waarin sprake is van een gebiedsgerichte benadering.

Binnen deze verkenningfase past ook het onderzoek naar de al of niet fysieke cultuurhistorische context en de aanwezige betekenissen en waarden van cultureel erfgoed. Een pleidooi voor een cultuurhistorie-inclusieve survey is hier op zijn plaats ook al kost het geld.

Bij elke opdracht van de rijksoverheid wordt een vooronderzoek uitgevoerd waarbij ook de cultuurhistorische discipline wordt betrokken. Het rijk zal tevens andere opdrachtgevers stimuleren om gebruik te maken van het instrument van het vooronderzoek. De rijksoverheid zou in zijn rol als voorbeeldig opdrachtgever van transformaties in de praktijk moeten uitdragen dat de survey en het daarop aansluitend cultuurhistorie-inclusieve ontwerp een meerwaarde heeft die opweegt tegen deze kosten.

aangeduid. Die variatie werd in uiteenlopende stedenbouwkundige basisconcepten gezocht ten einde gelijkvormigheid te vermijden: klimaatvriendelijkheid, een archeologisch verleden (Leidse Rijn, Rijnsweerd, Passewaaij), herhaling van historische typologieën (Haverleij), retro-architectuur en kunsttoepassingen. Daarnaast werd variatie gerealiseerd door het laten ontwerpen van wijkdelen door architecten met verschillende handschriften en door het variëren in straatbeelden. De variatie-orgie in de herbouwde vuurwerkwijk Roombeek in Enschede spant de kroon.

Voor ontwerpers werd het streven naar afwisseling aanvankelijk vooral gemotiveerd vanuit het verlangen naar variatie in het vormenrepertoire en aandacht voor contextuele gegevens. Vervolgens werd de culturele en politieke correcte troefkaart gespeeld van de identificatie van specifieke bevolkingsgroepen met specifieke plaatsen. Gevoegd bij de commerciële druk om onderscheidende producten op de markt te brengen, kwam de ontwerper in troebel water terecht.⁴² Door verplicht gebruik van traditionalisme als representatie van politiek-ideologische en commerciële waarden kan de ontwerper verworden tot decorateur, tenzij hij een ontsnappingsroute vindt door het creatieve gebruik van concepten die weer ruimte bieden om oud en nieuw als cultuurhistorische representatie te combineren.

Ondanks de soms moeizame relatie tussen politieke, commerciële en cultuurhistorische waarden blijft regio-specifiek bouwen een groeimarkt voor architecten. Probleem is dat het 'Belvederediscours' van menig ontwerper nogal mechanisch oogt. Gesuggereerd wordt dat historisch gegroeide identiteiten zouden zijn gebaseerd op lokale of regionale essenties en dat daarop zou kunnen worden voortgebouwd. Daar tegenover kan men stellen dat identiteitsvorming juist te maken heeft met het zich toeëigenen van geïmporteerde cultuur en dat, historisch gezien, groepen en individuen de tradities steeds kritisch hebben bewerkt.⁴³ Ruimtelijke identiteit bestaat niet op zichzelf, maar wordt bepaald door ideeën, interpretaties in een interactief proces.⁴⁴ Om de mentale betekenis van een plek in het ruimtelijk transformatieproces te betrekken, zal de aangetroffen of na te streven identiteit met al zijn verschillende betekenislagen ontleed, geduid, geprogrammeerd, ontworpen en beheerd moeten worden (zie het hoofdstuk 'Beeld naast identiteit'). Voor dergelijk onderzoek dient tijd en geld te worden vrijgemaakt.

42 J. Molenaar, 'Heimwee en Heimat. Regio-specifiek bouwen', *Archis* (2004)5, 38-40.

43 R. Hergreen, 'Eenduidige cultuurhistorie ontkent dynamiek. Pleidooi voor de oningevulde ruimte', in: R. Brons, J. Rodermond en G. Wallagh (red.), *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 59. Zie ook: R. Hergreen, *De 8e transformatie*, Wageningen 2002.

44 C. Hague en P. Jenkins (eds.), *Place identity, planning and participation*, Londen 2005, 6 vv.

Waalfront, Nijmegen

Transformatie industriegebied in woon- en werkgebied

Lodewijk Baljon Landschapsarchitecten en Dok Architecten (masterplan)

Foto: Lodewijk Baljon Landschapsarchitecten

Het masterplan van de nieuwe stadswijk Waalfront in Nijmegen vormt een eigentijdse vertaling van het geëvolueerde dijklandschap ter plaatse en van drie voor het gebied kenmerkende tijdlagen. Het stratenpatroon van het deelgebied Quartier Latin verwijst naar het grid van de Romeinse stad Ulpia Noviomagus Batavorum die hier 2000 jaar geleden lag en nu alleen nog onder het maaiveld terug te vinden is. Het eveneens grotendeels onzichtbare fort Krayenhoff uit 1824, dat deel uitmaakte van de Nijmeegse vestingwerken, krijgt een leidende rol als landmark, uitzichtpunt en vormgever van de openbare ruimte. Delen van het industrieel erfgoed tot slot worden hergebruikt en krijgen een nieuwe functie. Gevraagd in een debat "of dit plan wel leidt tot een nieuw stukje stad; een Nijmegen van de 21e eeuw?", antwoordde Lodewijk Baljon: "Later wordt dit deel van Nijmegen gezien als een typisch product van dit tijdsgewricht, een periode waarin cultuurhistorie en ruimtelijk ontwerp verbonden zijn."

Beleid en institutioneel ontwerp

Indien de veronderstelling klopt dat inzicht in historische processen kan bijdragen aan plannen voor de toekomst, zeker als het verleden en de overgeleverde sporen daarvan niet alleen als een verzameling objecten, maar in termen van processen worden gezien, dan daagt die veronderstelling uit tot bezinning op de rol van de rijksoverheid, haar geheugen en de toekomst van het institutioneel ontwerp.⁴⁵

Sinds de jaren tachtig hebben afslankende overheden ook het institutioneel ontwerp (ontwerpexpertise namens de overheid) grotendeels op sterk water gezet. Scheiding van beleid en uitvoering is sindsdien aan de orde van de dag. Dat was een breuk met de traditie van overheidsbemoeienis van stoel tot stad. Het afstoten van expertise en de beperking tot controle op functionaliteit, administratie, toegankelijkheid en veiligheid, leidden tevens tot een versplinterde ruimtelijke ordening, waarin met name de infrastructuur van transport, communicatie en energie in handen van grote ondernemingen zijn geraakt en afzonderlijk worden verhandeld zonder dat de inpassing in een groter geheel verzorgd wordt.⁴⁶ Procesmanagers namen het heft in handen die zich onvoldoende verdiepten in de beslissende bijdrage van het ontwerpen aan de samenleving, namelijk het omzetten van een papieren programma via de tekening en het beeld in concreet handelen in de ruimtelijke ordening. De uitstoot van eigen expertise bij de overheden droeg bij aan het verdwijnen van het geheugen, van de tradities in het institutionele ontwerp, want men meende te kunnen volstaan met het inkopen van kennis en inhoud. De afgestoten ontwerpexpertise moest vervolgens weer per plan of project worden ingehuurd. Het is zaak dat deze neerwaartse spiraal een halt wordt toegeroepen.

Het publieke domein

Nog altijd is een hechte band tussen gebouw en omringende ruimte gewenst. In vrijwel alle opzichten stijgt de waarde van een woning door omgevingskwaliteiten die functionaliteit aan representativiteit verbinden. Het ontwerpen aan de publieke ruimte is daarom meer dan een vastgoedonderneming die uitsluitend op winst is gericht. Steeds zal er naar een vitaal stadsdeel moeten worden gestreefd, dat zijn sociale gezicht door een rijke en aantrekkelijke programmering moet waarmaken. Erfgoed speelt daarin een grote rol. In het publieke domein kan het strategisch ontwerp een machtig instrument zijn om maatschappelijke betrokkenheid over te brengen, zeker wanneer de gebruiker niet als passieve consument wordt aangesproken, maar wordt geprikkeld tot deelname en reflectie. Het visualiseren van het publieke domein draait om collectieve belangen. Het ontwerp is bedoeld om de communicatie tussen burgers,

⁴⁵ Rijksadviseur voor het Landschap, atelier Rijksbouwmeester, *Institutioneel ontwerp: relict, revival of revisie*, Den Haag 2006, 5.

⁴⁶ S. Graham en S. Marvin, *Splintering Urbanism. Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*, Londen 2004.

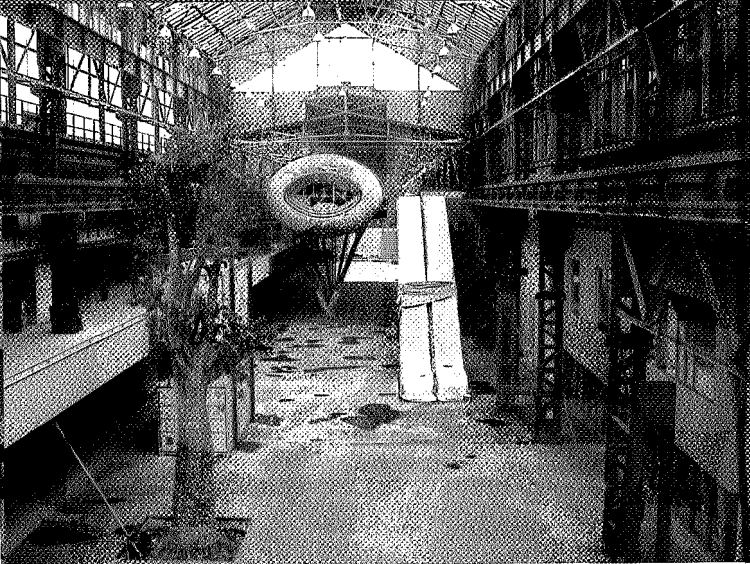

Foto: Maarten Fritz Architecten te Bussum

ROC Twente
Opleidingscentrum
IAA architecten, Enschede

De nieuwbouw van ROC Twente herbergt de voormalige gieterij van machinefabrikant Stork. De immense industriële hal uit begin twintigste eeuw is met uitzondering van één gevel volledig omsloten door de nieuwbouw. De 150 meter lange hal vormt midden in het gebouw een overdekt plein, van waaruit alle verschillende opleidingen te bereiken zijn. De oorspronkelijke constructie blijft zichtbaar en het gevoel van ruimte blijft beleefbaar. Als vervreemdend element staat in de hal een multifunctionele ruimte op stelten, terwijl bij de moderne entree van het opleidingscentrum 'barok' vormgegeven gietijzeren kolommen eenzelfde effect veroorzaken. Het hergebruik van onder meer de gieterij was aan de vooravond van de herontwikkeling van het gehele Stork-terrein in Hengelo al zeker gesteld in een convenant. Toch zorgde het ontwerp nog voor discussie onder belangengroeperingen. Naast veel enthousiasme, was er ook kritiek omdat de hal van buitenaf vrijwel niet meer te ontwaren is.

overheden en organisaties te bevorderen. De ontwerper moet een antenne hebben voor de reactie van de gebruiker. Hij maakt niet slechts een visueel product in een gevoelige (historische) omgeving, maar biedt ook stof tot nadenken. De publieke ruimte behoort potentieel de mogelijkheid te bieden tot het uitwisselen van (historische) kennis, sensibiliteit en emoties. Het begin van zinvolle sociale communicatie is een zorgvuldige analyse van functie, inhoud en historische context van de opgave. De potenties van het bestaande, de interventie en inventie van de ontwerpende disciplines brengen de publieke ruimte tot leven. Dat geldt niet alleen voor het gebouw en de omgeving daarvan, maar ook voor infrastructurele ingrepen. Het infrastructurele ontwerp heeft eigenlijk alleen kans van slagen wanneer het onderdeel uitmaakt van een plan voor een geheel gebied en rekening houdt met zowel gemeente en regio als met het grotere infrastructurele geheel.

Kennisontwikkeling en -overdracht zijn noodzakelijk om het gedachtegoed van Belvedere te verankeren. Aandacht voor erfgoed in het onderwijs is tot nu toe vooral een facultatief onderdeel van leergangen en vaak over vele leerplekken versnipperd. Daarbij is bovendien sprake van twee beroepsgroepen, die van de ontwerpers en die van de historici, die een traditie van wederzijdse veronachtzaming maar ook twistzieke irritatie achter de rug hebben. Nodig is onderwijs waar inzicht in ieders werkdomein geboden wordt en daarnaast een interdisciplinaire praktijkbeoefening: een ontwerpbenadering en een historisch waarde-onderzoek waarin behoud en vernieuwing in *samenhang* tot de opgave behoren.

Voor de onderwijscomponent kan voortgebouwd worden op het Belvedere-onderwijsnetwerk met zijn drie bijzonder hoogleraren, het @MIT bij de TU Delft en het onderzoeksinstituut CLUE van de VU Amsterdam.

Daarnaast en daarna moet in aanvulling daarop in en vanuit de praktijk zelf een periodieke, niet vrijblijvende bijscholing worden opgezet voor ontwerpers en cultuurhistorici die in de erfgoedzorg werkzaam zijn. Dit sluit aan bij de voorgenomen ambitie van het architectuurbeleid om kennisontwikkeling en uitvoeringspraktijk op het gebied van de omgang met het verleden te stimuleren, zoals neergelegd in de *Visie Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp*. Voor de praktijkbeoefenaren in de ontwerpsector is reflectie nodig op de wijze van omgang met cultuurhistorie binnen de eigen ontwerptraditie om van daaruit opnieuw idioom, grammatica en syntaxis te ontwikkelen, want in de loop van de twintigste eeuw is die zo goed als verloren gegaan.

Onderzoek en onderwijs

Kennisprojecten

Naast de planmatige verspreiding van het gedachtegoed in de ruimtelijke sector, entameerde Belvedere een reeks kennisprojecten die vooral bestonden uit het bijeenbrengen van de ruimtelijke probleemeigenaren, het faciliteren van ontwerpateliers en het uitbrengen van publicaties. Het betreft afgeronde dan wel binnenkort af te ronden 'grote werken': de Limes⁴⁷, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Noordbrabantse zandgronden.⁴⁸ Deze projecten waren, behalve op het genereren en vergaren van kennis, ook gericht op samenwerkingsvormen tussen ontwerpers en historici, op het ontwikkelen van methoden en technieken om geschiedenis en ontwerp te verbinden en op het visualiseren van historische betekenissen voor majeure toekomstige transformatieopgaven. Daarnaast werd het kennislichaam uitgebreid via de Belvederecommissie van het Stimuleringsfonds voor Architectuur, die tientallen aanvragen honoreerde die streefden naar ontwerp-, cultuur- en kunstimpulsen in ruimtelijke ordeningsprocessen. In het Belvedereprogramma als geheel zijn in de afgelopen tien jaar meer dan 300 projecten uitgevoerd. Het uitvoeren van zoveel projecten illustreert dat belanghebbenden de subsidieloketten goed wisten te vinden, maar een op zichzelf imposant getal laat geen uitspraken toe over de effectiviteit en de continuïteit van het Belvederebeleid. Indien de cultuurhistorie in de diverse planconfiguraties van de ruimtelijke ordening een stevige positie wil verwerven, dan is een programma van kennisontwikkeling door een onderzoeksagenda en een onderwijsprogramma onontbeerlijk.

Onderzoek

In de Nota Belvedere wordt bij concrete ruimtelijke projecten de benodigde historische kennis verondersteld die voor ontwerpopgaven geschikt gemaakt zou kunnen worden zonder dat kennisontwikkeling op de agenda is geplaatst. Dit optimisme is in menig Belvedereproject gelogenstraft. Aangezien de opgave en de op te lossen problemen per gebied en per tijdsgewricht verschillen, is vrijwel altijd gericht nieuw (historisch) vooronderzoek nodig, waarbij het een groot voordeel is wanneer op bestaande onderzoeksresultaten kan worden voortgebouwd. Een relatief bescheiden project kan dit illustreren. Het Belvedereproject *15 seconden. Landschappelijke inpassing van bunkercomplex "Flakstelle Zandfort" in de toekomstige randweg om Hoogerheide* (juni 2007) richt zich op een reeks van zeven militaire bunkers van Duitse makelij uit de Tweede Wereldoorlog die cultuurhistorisch gewaardeerd, civieltechnisch ingepast en planologisch herbestemd moesten worden. Na een degelijke bestudering van de bestaande historische literatuur hebben een cultuurhistoricus van

47 B. Colenbrander en MUST (red.), *Limes Atlas*, Rotterdam 2005.

48 Stimuleringsfonds voor Architectuur, *Podcasting cultuurgeschiedenis. Case: de toekomst van Zandstad*, Rotterdam 2007.

de provincie Noord-Brabant, een kunstenaar en het bureau van landschapsarchitect en Belvederehoogleraar Eric Luiten drie concepten ontwikkeld die telkens op hun cultuurhistorische, civieltechnische en planologische voor- en nadelen werden gewogen: camoufleren, etaleren en transformeren. De concepten dienden er toe om ruimtelijke mogelijkheden grondig te bestuderen. De kwaliteiten van de drie concepten werden vervolgens in één concept gecombineerd en mondden uit in een concreet ontwerp, waarin de vormbeginselen en de opbouw van het terrein werden uitgewerkt binnen de randvoorwaarden die Rijkswaterstaat stelde. Zonder dit project waren de bunkers zonder meer van de kaart geveegd en was de kans op een spannende cultuurhistorische toevoeging aan een randweg verkeken.

De moeilijkheidsgraad van erfgoedprojecten, zoals inpassing van erfgoed in de ruimtelijke planning, complexe afwegingen tussen instandhouding en eigentijdse vormgeving of het benutten van historische kennis voor het ruimtelijk ontwerp, kan enorm oplopen. Eén van de meest complexe voorbeelden is de eigentijdse ruimtelijke aanpak van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Linie is een waterbouwkundige terreinversperring van aaneengesloten repen laag gelegen polderland ter breedte van gemiddeld vijf kilometer en een lengte van ongeveer 85 kilometer. Zodra onderwaterzetting zou worden gerealiseerd, veranderde het gewest Holland in een eiland, ingesloten door wachtend water. De Linie was niet zo maar een vibrerende metafoor, maar een concreet militair waterwerk met één doelstelling, één beheerder van het gehele domein en een bij wet geregelde civiele gebruiksaanwijzing. Zij is te beschouwen als een vroege vorm van regioplanning door de bezegeling van de overgang van de individueel stedelijke naar een nationale defensiepolitiek met stellingen en linies. De Linie-regio bestaat uit drie onderscheiden landschappen: het plasengebied tussen Muiden en Utrecht, de verstedelijkte 'kraag' ten oosten van de stad Utrecht en het rivierengebied tussen Utrecht en de Biesbosch. De Nieuwe Hollandse Waterlinie verdient een plaats in het nationaal geheugen. Het is het prototype van conceptueel defensief denken en technisch handelen dat de glorieuske traditie van de Nederlandse vestingbouwkunde verbreedde met regionale verdedigingsstrategieën. Typierend voor deze defensieve linies is het optimaal benutten van de bodemeigenaardigheden en de verholten opstelling, eigenschappen die weinig ruimte laten voor ronkend proza, populisme, laat staan voor een overwinnaarsperspectief.

Het Liniekadaver, dat juist vanwege zijn bijdrage aan het Nederlandse landschap tot de verbeelding spreekt, geeft aanleiding tot een cultureel en moreel vraagstuk: wat is de ruïnewaarde van dit militaire erfgoed? De realisatie van de Linie leidde tot een verstild landschap zonder publiek en zonder publieke ruimte. Linies hebben geen representatieve betekenis of vormgeving, er is geen façade, er is eerst en vooral een stelsel.

Wanneer postmilitair landschap tot nationaal erfgoed wordt uitgeroepen en

het zijn eigenschappen blijvend aan specifiek bodemgebruik moet ontlenu en bodemloze toevoegingen en nieuwbouw niet kan verdragen, dan is het zonnelaar dat het niet overleeft als vastgoedbelegging. De toekomstwaarde moet geduldig en gericht op gebiedssamenhang worden vergaard. Er is gekozen voor een ontwikkelingsperspectief met een stimulans voor landbouw, waterbouw en natuur om daarmee voort te kunnen bouwen op de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis. Gegeven het meervoudig opdrachtgeverschap zijn er op objectniveau veelal bestemmingen genoeg, zoals wijnopslag, expositieruimte, kunstenaarsverblijf, appartementen, conferentieoord, vakantieoord, bedrijvengebouw. Het instandhouden en verder ontwikkelen van de hogere schaalniveaus (lijnen en vlakken) vergt een regionale aanpak, waarin provincie en rijk het voortouw kunnen nemen. De combinatie van reeds beschikbare met interdisciplinaire studies heeft de grondslag gelegd voor de selectie van waarden die ook in de toekomst in een ontwikkelingsgerichte aanpak van het gebied zijn veiliggesteld.

Analyse en zingeving van het bestaande en het aantie in combinatie met een modern ontwerp vergt een grondige voorbereiding. Het (voor)onderzoek verdient daarom een stevige positie op de politieke agenda, opdat historici hun kennis van plekken en gebieden kunnen inbrengen en ontwerpers hun vonden kunnen verankeren in het gebied dat zij op de tekentafel hebben én kunnen vooruitgrijpen op noodzakelijk geachte transformaties. Het is een aantrekkelijke gedachte wanneer ontwerpers, passend bij hun deels intuïtieve en tactiele werkwijze, een eigen concept zouden kunnen hanteren, bijvoorbeeld in de hedendaagse transformatie-opgaven. Bezinning op uitbreiding van het instrumentarium van de ontwerper en de 'verplichting' tot vooronderzoek kunnen leiden tot een experimentele omgang met de geschiedenis die 'recombinatie' kan worden genoemd. Dat is een begrip dat uit de genetika stamt. Stad en land in een bepaald gebied hebben een genetische oorsprong en zijn in de loop van de tijd door manipulaties aangepast aan de contemporaine wensen. De laatste anderhalve eeuw gaan die manipulaties vergezeld van of worden zelfs aangestuurd door ontwerpingrepen. Die ingrepen verhouden zich steeds tot de genetische geschiedenis van het gebied en zijn dus te beschouwen als recombinaties van een aantal vertrouwd genetische elementen – herhaald maar nooit hetzelfde –, die muteren onder invloed van implantaten van elders. We kunnen drie soorten onderzoek onderscheiden die hieronder wat preciezer worden uitgewerkt: fundamentele kennisontwikkeling, 'surveys' en 'best practices'.

Europaplein Dongen

Herinrichting openbare ruimte
Bosch Slabbers tuin- en landschapsarchitecten

Foto: Nout Steenkamp

Bij het herinrichtingsplan voor het Europaplein (en directe omgeving) in Dongen is teruggegrepen op de kwaliteiten van de stedenbouwkundige opzet uit de jaren zestig. Ook is gebruik gemaakt van het oorspronkelijke – maar nooit uitgevoerde – inrichtingsplan voor de tegenoverliggende Pauluskerk van architect Hans van der Laan. Het nieuwe inrichtingsplan kwam tot stand na intensief overleg en in een ontwerpend proces met omwonenden, ondernemers, vastgoedbezitters, de gemeente en partijen als Bond Heemschut, de RACM, de stichting Naoorlogs Bouwen en de welstandscommissie. Bosch Slabbers bracht daarbij de eerdere ideeën van omwonenden en ondernemers voor een vrij nostalgische inrichting terug tot de achterliggende motieven en heeft deze weten te verenigen met een inrichting die past bij een wederopbouwwijk anno 2003. De door Bosch Slabbers voorgestelde herinrichting is grotendeels gerealiseerd.

Fundamentele kennisontwikkeling

Bezinning op of het expliciet maken van de vooronderstellingen, waarderings- en selectieprincipes en (morele) overtuigingen waarop het erfgoed-kennislichaam is gebaseerd, evenals de wijze waarop kennisvergaring plaatsvindt en wordt gepresenteerd, kent in ons land noch een traditie, noch een debat. Die reflectie is echter, zeker in turbulente tijden, meer dan welkom, ook als relativering van de dagelijkse dadendrang op de erfgoedwerkvloer. De geëngageerde publicatie over de geschiedenis van en de sociaal-ruimtelijke opgaven in de zogenaamde *Prachtwijken* is daar een perfecte illustratie van.⁴⁹ De ontwerper die zijn opgave ernstig neemt, ziet zich bestormd door erfgoed in velerlei gedaante. Erfgoed kan een fysiek individueel of groepsbezit zijn dat onderscheidt, oormerkt of brandmerkt. Het kan ook via evocaties herinneringen oproepen aan roem of vernedering, opdoemen als onpersoonlijk relikwie (religieus voertuig), dan wel latent present zijn, bijvoorbeeld een niet blootgelegde archeologische vindplaats.

Ontwerpers gebruiken andersoortige kennis, strijdige samenhangen, het naast elkaar bestaan van contrast en hybride, van heden en verleden. De vertrouwde cartografische en geomorfologische exercities kunnen worden verbreed met een ontwerp repertoire dat behalve gestaafd door stevige kennis (bijvoorbeeld statistiek), ook is gericht op immateriële, zintuiglijke en atmosferische concepten die een gebiedsgerichte toepassing kunnen krijgen.

Fundamentele kennisontwikkeling is bepaald geen tandeloze aangelegenheid die zonder gevolgen blijft. Het volgende grootschalige onderzoeksvoorbeeld kan dit illustreren. Rond 2000 werd van 64 twaalfde- en dertiende-eeuwse Deense vissersdorpen van staatswege, in nauwe samenwerking met de lokale gemeenschap, het dorps erfgoed in atlassen vastgelegd. Om die atlassen te kunnen realiseren was reflectie op het lokale erfgoed noodzakelijk. De alledaagse ervaring en het authentieke gedrag van de dorpsbewoners ('identity experienced') werd vervangen door bewustwording van en beschouwingen over de waardering en selectie van erfgoed ('identity observed'). Het carteringsproces gaf aanleiding tot een nieuw identificatiepatroon. Door de vaste afspraken over de gemeenschapsatlas (legenda) werd de lokale omgeving geobjectiveerd ten opzichte van de omringende wereld. Deze vergelijkbaarheid sloop uiteindelijk zelfs de vvv-gids binnen, toen lokale 'authenticiteit' een concurrentiefactor tussen de dorpen onderling werd. Het gestandaardiseerde lokale fragment ging deel uitmaken van de diversiteit binnen de globalisering. De ultieme vervreemding zou zijn wanneer deze dorpen op de Unesco Werelderfgoedlijst zouden worden geplaatst, waarvan de 'management guidelines' spreken van 'outstanding UNIVERSAL values'.⁵⁰ De conclusie is dat ook in de hedendaagse versies van authenticiteit de functie, de communicatie en de dadendrang oftewel de uiteenlopende waarden om voorrang vechten. Ze relativeren het vermeende

49 G. van den Brink (red.), *Prachtwijken?! De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken*, Amsterdam 2007.

absolute karakter van authenticiteit van stedelijke en landschappelijke structuren, ensembles en elementen.

Er is behoefte aan fundamentele kennisontwikkeling op bepaalde terreinen of naar bepaalde thema's (bijvoorbeeld de Koude Oorlog) die nieuw erfgoedbeleid kan inkaderen. Architectuur-, erfgoed- en kenniscentra, evenals het Nationaal Restauratiefonds, het Groenfonds en het SICA die op enigerlei wijze actief zijn op het terrein van erfgoedbeleid en erfgoedacquisitie, hebben behoefte om de banden met de wetenschappelijke instellingen aan te trekken, teneinde een inhaalslag te maken. Via een reeks onderzoeken kan aansluiting worden gevonden op recente (internationale) theoretische inzichten en best practices. (Internationaal vergelijkende) onderzoeken die aan aspecten van of thema's in het erfgoedfundamenteel raken oftewel fundamentele kennisontwikkeling.

Survey

Naast of voortkomend uit fundamenteel onderzoek staat het (voor)onderzoek ('survey') dat zijn urgentie ontleent aan welomschreven opgaven of concrete opdrachten. Dit type onderzoek heeft een bijzonder belang omdat een dynamischer erfgoedbegrip meer contextuele kennis vraagt. Ook het perspectief op en de wijze waarop – op uiteenlopende ruimtelijke schaalniveaus en interventie-eenheden – de geschiedenis van plek, stad, landschap, linies enz. kan worden bestudeerd, zijn gaan vlotten. De verantwoordelijkheid van de erfgoedzorg wordt opgerekt tot een constructief meedenken over een bedrijfscultuur waarin toekomstgericht 'ruimte maken' in het denkraam is opgenomen.

54

Toegepaste onderzoeken naar concrete projecten passen in de stedenbouwkundige traditie van het 'survey' van plek of gebied.⁵¹ Ontwerpers nemen al decennia lang geschiedenis in hun concepten en ontwerpen op. Velen beschouwen het bestaande dat zij in een gebied aantreffen als morfologische erfenis. Door hun referentiekader, hun gebruik van concepten en hun ontwerp voor concrete gebieden en locaties grijpen zij vaak terug op het pré-industriële landschap van omstreeks 1850 en zoeken houvast bij de ondergrond en de geomorfologische patronen, waardoor het hernemen van occupatiepatronen wordt nagestreefd. Ook het (re)animeren van de 'genius loci', de lokale sfeer en het collectief geheugen behoren tot het ontwerp repertoire van stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. In de ontwerpopleidingen vindt men (in publicaties neerge-

50 G. Algreen-Ussing, 'Mapping and local identity', voordracht 9th International Planning History Conference, Helsinki, 20-24 augustus 2000. De gehanteerde methode heette SAVE: Survey of Architectural Values in the Environment. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het Deense ministerie van 'Environment and Energy' en maakte deel uit van een nationaal survey van de bouwcultuur in Deense gemeenten, waaraan Algreen-Ussing van 1988-1998 leiding gaf.

51 Over de 'survey'-traditie in Nederland: K. Bosma, 'Het kennislichaam van de stedenbouwkunde. Groei en krimp', *Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening*, (2003) 5, 10-14. Meer gedetailleerd: K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd: Vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*, Rotterdam 1993, 84-119.

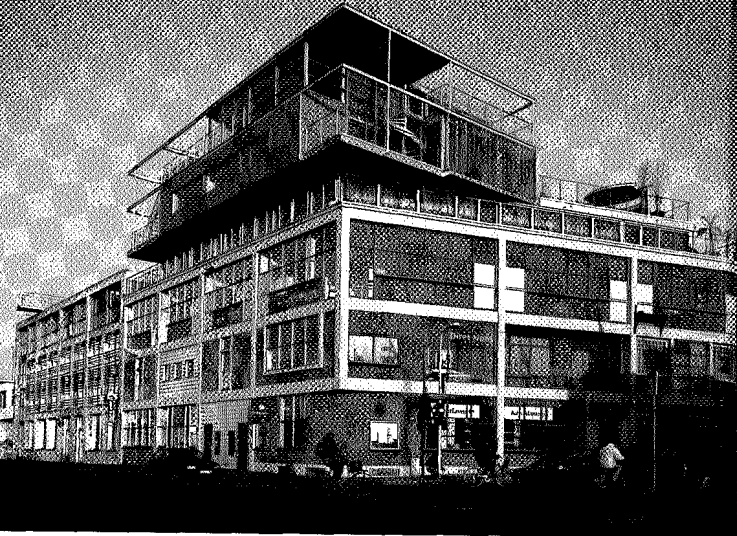
legde) reflectie en kennisoverdracht. Het analyseren, theoretiseren en onderwijzen als een vorm van *conceptueel* denken dat wordt vertaald in de richting van vormgeving, zoals ontwerpend onderzoek, het werken met scenario's en het ontwikkelen van modellen⁵², zou gebaat kunnen zijn met enige verbreding. De traditie van het survey is ver weggezaakt en wordt niet meer van de ene op de andere generatie doorgegeven, zeker waar het om het ontwerp vak gaat. Menig ontwerper bedient zich van een fragiel 'ontwerpend onderzoek' dat in dienst staat van artistieke aspiraties, maar vaak een sociaal-ruimtelijke en mentale component mist. Hij moet ervoor oppassen dat hij niet blijft steken in vluchtige historische veldverkenningen of in de vindingrijkheid en artistiekheid van zijn compositie. Het survey spitst zich toe op het opsporen van bruikbare elementen uit het verleden, op allerlei vormen van potentiële functies en gebruiksmogelijkheden en op het veelzijdig programmeren van hedendaagse activiteit. Ook kan de ontwerper zich welbewust beperken tot een landschapsverkenning of een heuse studie, waarbij het gaat 'om het zoeken naar de meerduidigheid van de geschiedenis, naar de veelzijdigheid van cultuur als een van de bronnen voor planvorming en naar de mogelijkheden om die meerduidigheid een plek te geven'.⁵³ Daarbij kan het onderzoek niet tot de morfologie beperkt blijven, aangezien ook het sociale en mentale hun rechten hebben in zowel het onderzoek als in de planvorming. Is het survey niet kansrijker als de ontwerper en de historicus hierbij samenwerken? Of: waar ligt het deficit? Bij de historici, bij de ontwerpers of bij beide groepen van vakbeoefenaren, omdat ze te weinig terzake zijn toegerust door gebrek aan opleiding of ervaring?

Best practices

De decentralisatie van bevoegdheden, een gebiedsgerichte aanpak, participatie van burgers en andere financieringswijzen vragen om aanpassingen in het bestaande beleid. De rijksoverheid moet, juist vanwege de ver doorgevoerde deregulering, extra tijd en geld vrijmaken voor het scheppen van een kader waarbinnen combinaties van oud en nieuw de ruimte krijgen. Het creëren van een *infrastructuur* van 'best practices' om antiek-moderncombinaties politiek, bestuurlijk en sociaal-cultureel in te bedden is daarvoor onmisbaar. Op welke manieren kan een gemeente worden bediend die de kennis en expertise ontbeert die voor een ontwikkelingsgericht erfgoedbeleid nodig is? Bij de meeste marktpartijen en gemeentelijke overheden (met name kleinere gemeenten) is de expertise op het terrein van erfgoed en archeologie beperkt voorhanden en de beschikbaarheid van onder meer 'best practices' kan uitkomst bieden. Het doen van enkele vingeroefeningen met eigentijdse combinaties van antiek en modern kan wellicht helpen, mits vervolgens een brug geslagen kan worden

52 Een recent voorbeeld: I.T. Klaasen, *Knowledge-based design. Developing urban and regional design into a science*, Delft 2004. B. Laurel (red.), *Design research. Methods and perspectives*, Cambridge 2003.

53 S. Cusveller, 'Samengaan mentaal en fysiek landschap. Cultuurhistorisch shoppen en de betekenis van de plek', in: R. Brons, J. Rodermond en G. Wallagh (red.), *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam 2005, 61.

Scheveningen Haven

Harbour View, IJsvij, Nautilus, Weduwe van den Toorn, de Rokerij, e.a.

Transformatieconcept voor gebiedsontwikkeling

Archipelontwerpers, Den Haag (conceptontwikkeling en ontwerp)

Foto: Nout Steenkamp

De verschillende interventies van Archipel Ontwerpers in de oude haven van Scheveningen vormen tezamen een doordacht transformatieconcept voor het in onbruik geraakte gebied. In de omgeving van de haven heeft een groot aantal utiliteitsgebouwen, zoals pakhuizen, koelhuizen en fabrieken, zijn functie verloren. Door het platte dak van deze robuuste gebouwen te gebruiken als bouwkafeel voor lichtgewicht penthouses ontstaat een nieuwe dynamiek. Dankzij de opbouw krijgt ook de onderbouw een nieuwe uitstraling. Doordat dit concept op meerdere plekken wordt toegepast, treedt dit effect ook op, op een meer stedenbouwkundige schaal. Bij ieder nieuw penthouse ontstaat stap voor stap een nieuwe stedenbouwkundige en sociale samenhang zonder dat sprake is van schaalvergroting of een rigide ingreep. Archipel Ontwerpers heeft inmiddels voor verschillende locaties in de oude haven luchtgebonden woningen ontworpen die qua detaillering, vocabulaire en materiaalkeuze onderling een verbinding aangaan.

tussen de (kennis)behoeften van gemeenten en de kennis en ervaring van grotere expertisecentra en onderzoeksinstituten.

Onderwijs

Een mensenleven heeft verbanden met het verleden via het erfgoed en via de organische lijn naar de voorouders en eerdere generaties van de mensheid en daarnaast via het erfgoed. Individuele en collectieve voorstellingen van het verleden, mentaal dan wel in de vorm van verhalen, romans, films, in monumenten en rituelen, taal, nederzetting en landschap, zijn als cultureel erfgoed te beschouwen. Naast de overdracht van erfgoedkennis via boeken, documentatiecentra en musea, bestaat de mogelijkheid tot onmiddellijke ervaring van gebouwen, steden en landschappen, zoals het Betuwe rivierenlandschap, het Nationaal Park Zuid-Limburg of Airport City Schiphol. Wanneer dat erfgoed in zijn historische cyclus zichtbaar, of op zijn minst waarneembaar wordt gemaakt, dan kan men in een proces van voortdurende aanpassing en uitwisseling in het heden ons verleden zien. Onderwijs speelt een hoofdrol in het doorgeven van kennis, tradities en vaardigheden van de ene generatie op de andere en het ontwikkelen van een habitus. De vraag dringt zich op hoe onderwijsprogramma's hierop kunnen inspelen.

In het HBO en het universitaire onderwijs treffen we veel aandacht voor het erfgoed aan, echter vooral als facultatief onderdeel van een onderwijsprogramma en niet zelden versnipperd. Ook moet worden opgemerkt dat in de vakopleidingen die zich met de planvorming van de toekomst bezighouden – vastgoedopleidingen, planologie, bestuurskunde, economie – geschiedenis en erfgoed nauwelijks of geen plaats hebben.

Gespecialiseerde en officieel goedgekeurde bachelor- of masteropleidingen die zijn gericht op het aangepaste voortbestaan van erfgoed in processen van ruimtelijke inrichting zijn dun gezaaid. Hoe kan nu vanuit een (inter)nationaal perspectief erfgoedonderwijs zodanig worden geprogrammeerd dat de student de interdisciplinaire samenhang voorgeschoteld krijgt die in dit essay wordt bepleit? Immers dat valt niet mee in het sterk gemodulariseerde universitaire onderwijs, waarin programmatische samenhang slechts met extreme inspanningen kan worden benaderd. Toch zijn die inspanningen de moeite meer dan waard. Voor die samenhang in gevarieerde onderwijsprogramma's gelden enkele vaste kenmerken:

- een kennislichaam (een fundament van vakkennis) is onontbeerlijk. Via fundamentele kennisontwikkeling, surveys en best practices wordt dat lichaam op peil gehouden;
- een innige relatie tussen onderzoek en onderwijs;

- cultiveren van bouwtradities, opgevat als de overdracht van een gemiddelde kwaliteit via een systeem van vormgevende, construerende en materiaaltechnische conventies, vakbekwaamheid, kennis van de mogelijkheden in de bouwsector;
- reflectie op de bouw- en ontwerptradities (collectief of artistiek individueel vakmanschap) impliceert experimenten met genetische varianten (recombinatie) en radicale breuken met de traditie;
- het bewustzijn dat cultuurhistorie en erfgoed geen absolute waarden vertegenwoordigen, maar zelf met regelmaat andere gedaanten aannemen en andere betekenissen kunnen krijgen;
- inzicht in planprocessen, participatieprocessen en bouwprocessen.

Zowel in het ontwerp onderwijs als in het erfgoed onderwijs kan fundamentele kennisvorming (begrippen, context, geschiedenis en ontwerp, tradities, waardering en selectie) en het aanleren van vaardigheden om kennis te vergaren in het teken staan van transformatieprocessen en –producten. Het gaat daarbij om culturele bagage en om bijdragen aan de gereedschapskist van de verschillende disciplines. Kern van de zaak is een ontwerpbenadering waarin behoud en vernieuwing in samenhang worden onderwezen.

Het projectbureau Belvedere heeft het Belvedere onderwijsnetwerk opgezet⁵⁴, waarin drie bijzonder hoogleraren – één bij de ontwerpopleidingen in Delft, één in Wageningen en één bij de masteropleiding erfgoedstudies van de VU in Amsterdam – zich inspannen om de Belvederehabitus in de onderwijsprogramma's te integreren.

Een andere ontwikkeling in die richting is de oprichting van het @MIT (2006) bij Bouwkunde in Delft. In samenwerking met de leerstoel Architectuurgeschiedenis ontstaat een smeltkroes van geschiedenis, restauratieopvattingen en –ontwerpen, ontwerpvarianten waarin oud en nieuw worden ge(re)combineerd.

Tenslotte in februari 2008 bij de VU het internationale en interfacultaire onderzoeksinstituut CLUE van start gegaan. Hieraan nemen meer dan dertig onderzoekers deel met als basisdiscipline aard- en leefwetenschappen, archeologie, architectuurgeschiedenis, bestuurskunde, economie, geschiedenis en historische geografie.

Dit zijn de instituten die bij uitstek in staat geacht moeten worden om een nationaal onderwijsprogramma Erfgoedkunde van de grond te tillen.

54 In dit essay wordt niet nader ingegaan op de koppelingen die het Projectbureau inmiddels met de HBO-instellingen heeft gelegd en op de Belvedere cursussen die het via financiële impulsen (Belvedere op de werkvloer) of anderszins in samenwerking heeft opgezet voor het NCM, NRE en RACM.

Voor de erfgoedsector begint de verankering van de Belvederehabitus in het hoger onderwijs met het opnieuw funderen van de afzonderlijke disciplines, die later in gezamenlijke casestudies en stageprojecten in de omgang met erfgoed op elkaar zijn aangewezen. De eerste aanzetten op dit vlak moeten verder worden uitgebouwd. Een kennisonwikkelingsprogramma 'Post-Belvederefundament' kan in samenhang met een op te zetten Kennis- en Uitvoeringsprogramma Modernisering Monumentenzorg hierin voorzien.

Naast activiteiten gericht op de geïnstitutionaliseerde leeromgeving moet de uitvoeringspraktijk eveneens als leerschool benut worden. Voor de praktijkbeoefenaren, zowel voor de professionals als voor de belanghebbenden in de erfgoedsector, heeft het projectbureau inmiddels op initiatief van de rijksadviseur voor het cultureel erfgoed een start gemaakt met de organisatie en de inhoudelijke vormgeving van een bijscholingstraject onder de titel De 8 Erfgoedakademie.

Bovenstaande initiatieven verdienen de steun van de rijksoverheid.

Verankering in het post-Belvedere tijdperk

Deerschikking van de positie van overheid naar markt en de verbreding van een objectgerichte naar een gebiedsgerichte benadering vraagt om allianties van meervoudig opdrachtgeverschap en om programma's met een heldere opzet en regie. In het post-Belvedere tijdperk blijft de sinds 1999 nagestreefde houding, de culturele habitus, fier overeind. Meer dan tot nu toe is de habitus een aanbeveling, is hij opener, namelijk een aanbod. In plaats van een zoveelste laag in de ruimtelijke ordening moet de habitus een vanzelfsprekende plaats toebedeeld krijgen in de bestaande keten van planvoorbereiding, besluitvorming en uitvoeringspraktijk. Het Belvederebeleid streefde naar bekendmaking en bewustwording van het gedachtengoed, het ontwikkelen van een kennislichaam via onderwijs en onderzoek, van methoden en technieken en van een uitvoeringspraktijk in transformatiegebieden. Eén van Belvedere doelstellingen, namelijk de vanzelfsprekende verankering in het nationale, provinciale, gemeentelijke gebiedsbeleid en de uitvoeringspraktijk in transformatiegebieden, is in de afgelopen tien jaar beperkt gerealiseerd en verdient voortgezet beleid. De duurzame inbedding in bestuur en beleid, in de gebiedsaanpak, ontwerpbenedering en uitvoering behelst een inhoudelijk inzicht (geijkt waardenstelsel), een formele procedure en bovenal communicatie en het vermijden van beperkende wetgeving, centrale regie of objectsubsidies.

Nederland heeft een traditie van maakbaarheid en grote werken hoog te houden. De grote opgave van de komende tijd is om de culturele habitus in gemeentelijke diensten, bij B. en W., instellingen, individuele bedrijven en grote ondernemingen te verankeren. Bijvoorbeeld de inhaalronde van het actualiseren van gemeentelijke bestemmingsplannen in 2008 biedt een uitgelezen kans om een 'cultuurhistorische paragraaf' op te nemen, waarin de habitus wordt beschreven, eventueel ondersteund door gedragsregels. De juiste volgorde om de habitus in gedrag en beleid om te zetten is de overtuigingskracht van argumentatie, het aantrekken van medewerkers die zich de gevraagde attitude hebben eigen gemaakt en de geverge benaderingswijze kunnen uitdragen; dan komt de politiek die de missie uitdraagt en in geval van nood de legalistische route. De hoe-vraag behoort iedere gemeente voor zich te beantwoorden, waarbij zij zich uiteraard door deskundige derden kan laten adviseren. Alom wordt – met een zeker paternalistisch dédain – beweerd dat de gemeenten niet in staat zijn hun gedecentraliseerde erfgoedtaken naar behoren te vervullen. De vraag of dit een correcte aanname is, moet worden gesteld en indien die klopt, dringt zich de vraag op hoe de gemeenten gericht leemtes in kennis, beleid en beheer kunnen vullen.

Herkenning van regionale transformatiemomenten en het inzien van de kansen ervan is een cruciale beleidseis. In de cyclus van beleid – besluit – ontwerp is het kiezen van het momentum belangrijker dan toepassing van contraproductieve instrumenten.

Maakt(e) de traditionele monumentenzorg keuzes op basis van selectie en waardestelling van vooral intrinsieke eigenschappen van gebouwen, ensembles en landschappen, bij uitvoering van Belvederebeleid – behoud door ontwikkeling in het kader van de ruimtelijke ordening – blijken politieke of commerciële argumenten vaker doorslaggevend ten nadele van cultuurhistorische. Dit betekent dat er in het post-Belvederetijdperk nog een volgende stap gezet moet worden naar een ontwikkelingsstrategie die zijn vanzelfsprekende combinatie van oud en nieuw vindt in het gevarieerd opladen van projecten met PROGRAMMA en meervoudig ruimtegebruik, waarin cultuurbehoud en cultuurvernieuwing zijn verenigd. Daartoe kan worden voortgebouwd op de samenwerking en ervaring van de ministeries die de Nota Belvedere hebben ondertekend.

Koos Bosma